

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN: 2564-7903 •Yıl/Year: 4 • Sonbahar / Autumn: 2021 •Sayı / Issue: 8

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة للبحوث الإسلامية

Journal of Islamic Studies

Yıl | Year: 4 – Sayı | Issue: 8 – 2021 Ekim | 2021 October

**EBÛ SAİD EL-HÂDİMÎ'NİN “LÂ YERUDDU'L-KAZÂ' İLLA'D-DUÂ” ADLI RİSÂLESİ:
TAHKİK, TERCÜME VE DEĞERLENDİRME**

Abû Saïd al-Khâdimî's Treatise Entitled “Lâ Yerudd al-Qadâ' illâ al-Duâ”: Critical Edition,
Translation and Evaluation

Şemsettin TAÇAR

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri A.B.D. Yüksek
Lisans Öğrencisi
Sakarya, Türkiye
Master Student, Sakarya University, Institute
of Social Sciences, Basic Islamic Studies
Sakarya, Turkey

tacarsemsettin@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3447-5747

Habib KARTALOĞLU

Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Sakarya, Türkiye

Dr., Sakarya University, Faculty of Theology,
Basic Islamic Studies
Sakarya, Turkey

hkartaloglu@sakarya.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-4973-0787

DOI: 10.53336/rumeli.963536

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 06 Temmuz 2021 / 06 June 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 14 Eylül 2021 / 14 September 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 28 Ekim 2021 / 28 October 2021

Yayın Sezonu / Publishing Date Season: Ekim / October

Atıf / Citation: Taçar, Şemsettin, Kartaloğlu, Habib. “Ebû Saïd el-Hâdimî'nin “Lâ Yeruddu'l-kazâ' illa'd-duâ” Adlı Risâlesi: Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme”. Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi 8 (Ekim 2021): 97-127.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://rumeli.trakya.edu.tr/> | <https://dergipark.org.tr/rumeli>

mail to: rumelislam@trakya.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Tekirdag
Namık Kemal University, Faculty of Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

EBÛ SAÎD EL-HÂDİMÎ'NİN "LÂ YERUDDU'L-KAZÂ' İLLA'D-DUÂ" ADLI RİSÂLESİ: TAHKİK, TERCÜME VE DEĞERLENDİRME

Öz

Bu makale, XVIII. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) "Lâ Yeruddu'l-kazâ' illa'd-duâ" adlı risâlesini konu edinmektedir. Çalışmada "kazâyı ancak duâ geri çevirir ve ömrü de ancak iyilik uzatır" hadisini Hâdimî'nin, kelâm, felsefe, belâgat ve mantık ilimleri açısından yorumladığı risâlesinin tahkik, tercüme ve değerlendirilmesi yapılmaktadır. Risâlede tarihi süreçte tartışılan ve mahiyeti itibarıyla günümüzde de güncelliğini koruyan duâ-kazâ/kader ilişkisi ve iyiliklerle ömrün uzaması konusu ele alınmaktadır. Müellif duânın kazâ/kadere etkisini "mübrem" ve "muallak" kazâ bağlamında değerlendirmektedir. Diğer taraftan "ecel", "an", "zaman" ve "hayat" kavramları çerçevesinde iyilikler ile ömrün uzamasının mümkün olduğuna dair meseleyi etraflıca tartışmaktadır. Hâdimî söz konusu hadisin barındırdığı hükmü ayrıca incelemekte ve duâların faydasının olmadığını savunan Mu'tezile'ye itirazlar yönelterek risâleyi sonlandırmaktadır. Tespit edebildiğimiz dört yazma nüshası üzerinden tenkitli neşri yapılarak bir makalede konu edinilen bu risâlenin literatüre kazandırılarak güncelliğini koruyan duâ-kazâ/kader tartışmalarına bir katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Hâdimî, Kazâ, Kader, Duâ, Birr, Ömür.

Abû Saîd al-Khâdimî's Treatise Entitled "Lâ Yerudd al-Qadâ' illâ al-Duâ": Critical Edition, Translation and Evaluation

Abstract

This article is about the treatise named "Lâ Yerudd al-Qadâ' illâ al-Duâ" by Abû Saîd Muḥammed ibn Muṣṭafa al-Khâdimî (d. 1176/1762), one of the Ottoman scholars in the eighteenth century. In this study, the analysis, translation, and evaluation of the treatise which is based on the theological, philosophical, rhetorical, and logical scientific interpretation of the hadith "nothing repels the divine decree but supplication, and nothing increases life span but righteousness" is done. The issue of the relationship between prayer-qadâ'/destiny and the prolongation of lifespan with goodness, which has been the subject of discussion in the course of history and is still up-to-date in terms of its nature, is discussed in the treatise. The author evaluates the effect of prayer on qadâ'/destiny in the context of "inevitable" and "undecided" qada. On the other hand, within the framework of the concepts of "time of death", "moment", "time" and "lifespan", the issue that lifespan can be increased by goodness is discussed in detail. al-Khâdimî also examines the provision contained in the hadith in question and ends the treatise by raising objections to Mu'tazila, who argues that prayers are of no use. It is aimed that this treatise, which is the subject of the article by making a critical publication on the four manuscripts that we can identify, will be brought to the literature and contribute to the debates of prayer-qadâ'/destiny, which is still up-to-date.

Keywords: Kalâm, Khâdimî, Qadâ', Destiny, Prayer, Righteousness, Lifespan.

Giriş

Fakih ve usulcü olarak tanınmasının yanı sıra tasavvufî kimliğiyle de bilinen el-Hâdimî'nin¹ tam adı Ebû Saîd Muhammed (Mehmed) b. Mustafa b. Osman el-Huseynî el-Hanefî en-Nakşibendî el-Konevî el-Hâdimî'dir. Buhâra'dan Anadolu'ya göç eden bir aileye mensup olan el-Hâdimî, 1113 (1701) yılında Konya'nın Hâdim ilçesinde dünyaya geldi.² "Hâdimî", "Konevî" ve "Nakşibendî" nisbeleri ve "Mevlânâ Ebû Saîd" künyesiyle tanınan el-Hâdimî, İlk tahsilini 1712 yılına kadar Hâdim'de babası Fâhru'r-Rûm Kara Mustafa Efendi'den (ö. 1147/1734) aldı. 1712-1717 yılları arasında ise Konya Karatay Medresesi'nde tahsilini sürdürdü ve hocası İbrahim Efendi'den medrese müfredatına dâir birçok kitabı okuyarak icâzet aldı.³ Daha sonra hocası İbrahim Efendi'nin tavsiyesi üzerine döneminin meşhur âlimlerinden Ahmed Kâzâbâdî Efendi'den (ö. 1163/1750) ders almak için İstanbul'a gitti. Burada sekiz yıl (1717-1725) eğitim alarak eğitimini tamamladıktan sonra 1137-8/1725'te Hâdim'e döndü. Konya'daki yetkili mercilerden aldığı müderrislik beratıyla babasının görevli olduğu medresede tedris faaliyetlerine başladı⁴ ve vefatına kadar Hâdim Medresesi'nde ilim ve irşâd hizmetlerini sürdürdü. 1732 yılında, Padişah I. Mahmud (1730-1754) tarafından Huzur Dersi'ni⁵ vermek üzere İstanbul'a davet edilen Hâdimî, önde gelen âlimlerin hazır bulunduğu bir mecliste ve padişahın huzurunda ders takrir etti. Padişahın talebi ile Ayasofya'da îrad ettiği vaazda, Fâtiha Sûresi tefsiri ile mecliste bulunan ilim ehlinin takdirini kazandı.⁶ Ömrünü ilim ve irşâd yolunda geçiren Hâdimî, 1176 (1762) yılında Hâdim'de vefat etti.⁷

Döneminin meşhur âlimleri arasında yer alan Hâdimî, fıkıh, tefsir, kelâm ve tasavvuf başta olmak üzere farklı alanlarda birçok eser telif etmiştir. Hâdimî'nin hangi alanlarda uzmanlaştığı ve telife ağırlık verdiğini "*Beyânü mevzuâtî'ulûm*" adlı küçük risâlesinden çıkarmak mümkündür. Zîra Hâdimî, söz konusu eserinde akâid, fıkıh/fıkıh usûlü, mantık, tefsir, sarf, nahiv gibi ilimler ve bu ilimlerin mahiyetleri, gayeleri ve faydaları hakkında bilgiler vermektedir.⁸ Kitap ve risâlelerinin neredeyse tamamını Arapça telif eden Hâdimî, eserlerinde içerik olarak günümüzde de güncelliğini koruyan tartışmalara odaklanmaktadır. Risâlelerinin bir kısmı Abdülbâsir Efendi tarafından 1302/1886 yılında İstanbul'da "*Mecmû'âtü'r-Resâil*" adlı bir mecmua içerisinde toplanmıştır.⁹ Hâdimî hakkında yapılan çalışmalarda eserleri hakkında detaylı bilgiler verildiği için burada sadece akâid/kelâm konularına değinen risâlelerine yer verilmiştir. Akâid ve kelâm alanında telif ettiği veya ona atfedilen eserler arasında şu eserler bulunmaktadır: *Risâletü't-Tevhîd*, (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1017, vr. 125^b-127^b). *Şerhu Risâleti nükirru li'l-İmâmi'l-Azam*,

¹ Ramazan Muslu, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Nakşibendilik Risâlesi'nin Tahlili", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 197.

² Mustafa Yayla, "Hâdimî, Ebû Saîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/24.

³ Hüseyin Aka, *Ebû Saîd Hâdimî ve Akâid Konularına Yaklaşımı* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 6.

⁴ Halil İbrahim Şimşek, *Muhammed Hâdimî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Konya: SADAV Yayınları, 2010), 39.

⁵ Huzur Dersleri: Osmanlılar'da 1759'dan 1924 yılında hilâfetin kaldırılmasına kadar ramazan ayında padişahın huzurunda yapılan tefsir dersleridir. Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/441.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 238.

⁷ Hâdimî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Ramazan Kızılkaya, *Ebû Said Muhammed Hâdimî* (Konya: Kelebek Basın Yayın, 2008); Yaşar Sarıkaya, *Ebû Said el-Hâdimî: Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008); Şimşek, *Muhammed Hâdimî: Hayatı, Eserleri*; Hasan Özer, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2017), 459-491; Yayla, "Hâdimî, Ebû Saîd", 15/24-26.

⁸ Sarıkaya, *Ebû Said el-Hâdimî*, 81.

⁹ Mehmet Aydın, *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 29.

(Mecmû'âtü'r-Resâil, s. 154-191). *Hâşiye 'alâ tefsîri Sûreti'l-İhlâs li-İbni Sînâ*, (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1017, vr. 66a-75b).¹⁰ *Risâle fi hakkı ef'âli'l-ibâd*, (Mecmû'âtü'r-Resâil, s. 196-198).¹¹ *Risâle fi tefsîri âyeti "lev kâne fhimâ..."*, (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1017, vr. 132a-b). *Risâle fi hakkı'l-hadîs "mâşâallâhu kâne..." izâ dumme bi kavlihî Teâlâ "vemâ teşâüne illâ en yeşâ Allah..."*, (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1017, vr. 81a-b; Kadızade Burhan, nr. 116; Tirnovalı, nr. 1842). *Risâletü şerh-i kelime't-tevhîd*, (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, 2712). *Şerhu kelime't-tevhidiyyeti'l-mutasavvîfîn*, (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1017, vr. 218a-220a). *Risâle fi tefsîri Sûreti'l-Enfâl ve risâle fi kavlihî Teâlâ "Velev alimallahu fhim hayran"*, (Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., no: 42 Kon 3000/9; Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, no: 10 Hk319/8; Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, no: 21 Hk 611/2).¹² *Risâle fi'l-kazâ ve'l-kader*, (Osman Ergin Yazmaları, 1267, vr. 66-81).¹³

Bu çalışmada Hâdimî'nin "Lâ yeruddu'l-kazâ illa'd-duâ" hadisini kelâm, felsefe ve mantık ilimleri bağlamında yorumladığı risâlesi konu edinilecektir. Makalede risâlenin nüshaları ve özelliklerine değinildikten sonra tahkikli neşri, tercümesi ve içeriğine yönelik değerlendirmelere yer verilecektir. Risâlenin tahlil kısmında da Hâdimî'nin risâlede kazâ ile duâ, ömür ile birr kavramları arasında kurduğu alâkanın mahiyeti üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

1. Hâdimî'nin Lâ Yeruddu'l-kazâ' illa'd-duâ Adlı Risâlesi

1.1. Risâlenin Nüshaları ve Özellikleri

Ebû Saîd Hâdimî'ye ait "Risâle alâ kavli'n-nebî lâ yeruddu'l-kazâ illa'd-duâ" adlı risâlenin tespit edebildiğimiz dört nüshası bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki ayrı nüshası bulunan risâlenin birincisi Hasan Hüsnü Paşa bölümü 70 numarada diğeri de Reşid Efendi bölümü 1017 numarada kayıtlıdır. Risâlenin diğer iki nüshası da Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi (Demirbaş No: 15 Hk 949/19) ile Konya Karatay Yusufaga Kütüphanesi'nde (Demirbaş No: 42 Yu 4893/62) bulunmaktadır. Nüshalardan hiçbiri müellif nüshası olmadığı gibi müellife okunan veya müellife okunduğuna dair bir kaydın da bulunmadığı nüshalardır.

1.1.1. Hasan Hüsnü Paşa

Süleymaniye Kütüphanesi'nin Hasan Hüsnü Paşa koleksiyonunda yer alan ve 70 numarada kayıtlı bulunan nüsha, mecmua içerisinde 261a - 263a varakları arasında yer almaktadır. Bu nüsha, Risâle fi beyâni'l-hadîsi's-sahîh "lâ yezîdü'l-'umr ille'l-birr", Tahkîkâtü'l-acîbe ve tedkîkâtü'l-garîbe müte'allika 'ale'l-hadîsi's-sahîh ve Risâle fi'l-kazâ ve'l-kader adlarıyla kayıtlıdır. Müstensih adı ve istinsah yeri bilinmeyen bu nüsha, hicrî 1163 (m. 1749) tarihinde istinsah edilmiştir. Nesih hattıyla yazılmış olan nüshanın 261a varağı 12, 261b varağı 32, 262a varağı 32, 262b varağı 32, 263a varağı ise 31 satırdan oluşmaktadır. Risâlenin Hâdimî'ye nispeti

¹⁰ Harun Bekiroğlu risâlenin tahkikli neşrini yaparak yayınlamıştır. Bk. Harun Bekiroğlu, "Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hâşiye 'alâ Tefsîri Sûreti'l-İhlâs li-İbni Sînâ Adlı Hâşiyesinin Tahkik ve Tahlili", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 35 (2017), 71-125.

Ayrıca risâle üzerine Emine Taşçı Yıldırım da bir tez çalışması yapmıştır. Bk. Emine Taşçı Yıldırım, "18. Asır Osmanlı Düşüncesinde Bir İbn Sînâ Şârihi: Ebû Saîd Hâdimî ve İhlâs Sûresi Hâşiyesi", *Dini Araştırmalar* 18/47 (2015), 198-220.

¹¹ Tercüme ve tahlilinin yapıldığı bu risâle Murat Karacan tarafından neşredilmiştir. Bk. Murat Karacan, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Âlimi Hâdimî'nin İnsan Fiillerine Dair Bir Risâlesi Tercüme ve Tahlil", *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*, ed. Osman Demir vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2017), 239-265.

¹² Risâle Harun Bekiroğlu tarafından değerlendirme ve tahkikli neşir yapılarak iki ayrı makale şeklinde çalışılmıştır. Bk. Harun Bekiroğlu, "Mantiğin Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî'nin Enfâl Sûresinin 23. Âyetini Tefsiri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015), 51-81; Harun Bekiroğlu, "Muhammed Hâdimî'nin Enfâl Sûresinin Tefsiri Hakkında Risâlesinin Tahkikli Neşri", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (2016), 97-116.

¹³ Kazâ ve kader konusunun ele alındığı bu risâle, Ebû Saîd Hâdimî'ye nispet edilmektedir. Bu risâle, tahkike esas aldığımız risâleden bağımsız ve muhtevası da tamamen farklı bir risâledir.

konusunda ferağ kaydında "fazilet sahibi üstad el-Hâdimî'nin risâlesi tamamlandı. Allah onun ilmi ve hilmi ile bizi faydalandırsın. Risâle 1162 senesinde tamamlandı" şeklinde ifade yer almaktadır.

1.1.2. Reşid Efendi

Süleymaniye Kütüphanesi'nin Reşid Efendi koleksiyonunda 1017 numarada kayıtlı bulunan nüsha, mecmua içerisinde "Risâle fi'l-Kazâ ve'l-kader" adıyla 231a - 233b numaralı varakları arasında yer almaktadır. Müstensihin adı zikredilmeyen bu nüsha, el-Hâdimî'nin vefat ettiği h. 1176 yılında istinsah edilmiştir. Müstensih risâlenin sonuna "Ezine beldesinde Cemâziye'l-evvel ayında 1176 senesinde yazdım" şeklinde kayıt düşmüştür.¹⁴ Nesih hattıyla yazılan bu nüshanın 231a varağı 17, 231b varağı 21, 232a varağı 21, 232b varağı 20, 233a varağı 21, 233b varağı ise 15 satırdır.

1.1.3. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan bu nüsha (Demirbaş No: 15 Hk 949/19), "Risâle alâ kavli'n-nebî (a.s.) lâ yeruddu'l-kazâ" adıyla kayıtlıdır. Risâle, 1193/1778 tarihinde Burdur'da Şeyh Mustafa b. Ali Burdurî tarafından istinsah edilmiştir. Talik hattıyla yazılan nüshanın 27a varağı 28, 27b varağı 27, 28a varağı 27, 28b varağı ise 12 satırdan ibarettir. Nüshanın ferağ kaydında risâlenin el-Hâdimî'ye aidiyeti konusunda "üstâd el-fâzıl Ebû Saîd Müftî el-Hâdimî'nin risâlesi tamamlandı" ibaresi yer almaktadır.¹⁵

1.1.4. Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi

Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi'nde bulunan bu nüsha (Demirbaş No: 42 Yu 4893/62), "Risâle fi tefsîri Resûlullah lâ yeruddu" adıyla kayıtlıdır. Risâlenin müstensihi, istinsah tarihi ve yeri hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Nesih hattıyla yazılan bu nüshanın 141b varağı 13, 142a varağı 36, 142b varağı 38, 143a varağı ise 10 satırdan oluşmaktadır. Nüshanın başında risâlenin adı ve müellifine dair "Ebû Saîd el-Hâdimî'nin, Resûlullah'ın (s.a.v.) "Lâ yeruddu'l-kazâ illa'd-duâ" kavlinin tefsiri hakkında risâlesi" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır.

1.2 Risâlenin Tahkikinde Takip Edilen Yöntem

Ebû Saîd el-Hâdimî'nin sağlığında (müellifin vefatından 13 yıl önce) 1163 yılında istinsah edildiğinden Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa koleksiyonunda kayıtlı nüsha asıl nüsha olarak kabul edilmiş ve metin bu nüsha üzerine inşa edilmiştir. Risâlenin tahkikinde dikkate alınan diğer nüshalardaki farklılıklar veya ilaveler metin altında belirtilmiştir. Metin içerisinde geçen ayetler parantez içine alınmış ve bu ayetlerin sûreleri ve numaraları belirtilmiştir. Risâlede zikredilen hadislerin kaynakları gösterilmiştir. Tarafımızdan metne eklenen lafızlar köşeli parantez içerisinde verilmiştir. Metin içerisinde yer alan âyetler { }, hadisler ise iki tırnak (" ") içerisinde verilerek dipnotta kaynakları belirtilmiştir. Risâlenin tahkikinde İSAM tahkikli neşir esasları kılavuzu dikkate alınmış¹⁶ ve tahkik sırasında Hasan Hüsnü Paşa nüshası (ح), Reşid Efendi nüshası (ش), Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nüshası (ق), Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi, (ى) rumuzuyla gösterilmiştir.

2. Risâlenin Tahkikli Neşri

رسالة في قول النبي: "لا يرد القضاء إلا الدعاء"

¹⁴ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Risâle fi'l-kazâ ve'l-kader* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 70), 233b.

¹⁵ Ebû Saîd el-Hâdimî, *Risâle alâ kavli'n-nebî (a. s.) lâ yeruddu'l-kazâ*; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 15 Hk 949/19, 28b.

¹⁶ Bk. "İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu", http://www.isam.org.tr/documents/dosyalar/pdf/ISAM_Tahkikli_Nesir_Esaslari.pdf (27 Mart 2021).

[260ظ] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لمن يردّ القضاء بالدعوات، ويزيد الأعمار¹⁷ بالحسنات، والصلوة على من نبع¹⁸ أدوية عِلل المَهْلُكَة¹⁹ من مُجِنِّ جِكمه، وآله الذين رَجَبُوا حد²⁰ معالجات بقاء النبوة²¹ في طَبِّ معدنِ هِممه.

وبعد، فهذه تحقيقات عجيبة، وتدقيقات غريبة، متعلّقة على حديث صحيح شريف، مكوّن مضمونه سرٌّ خفيّ، ولطيف لم يُكشف بدائعه في الدفاتر والزُّنر، ولم يُبرز إلى ودائع²² في الليالي والتُّهَر، خالية عن الإيجاز والإطناب، وإليه مرجع أُرْزَقَ التحقيق والمآب.

والحديث²³ قوله صلى الله عليه وسلم: "لا يردّ القضاء إلا الدعاء، ولا يزيد في²⁴ العمر إلا الرِّبُّ"²⁵ فنقول معتصماً بالله تعالى: "لا يردّ القضاء" أى: لا يسهل²⁶ القضاء المُبرم، ولا يدفع نفس المعلق، إمّا بطريق عموم مجاز، أو بناءً على جواز الجمع بين الحقيقة والمجاز،²⁷ أو على طريق العبارة في أحدهما، والدلالة أو المقايسة في الآخر. وأما تفسيره بالتهوّن²⁸ والتيسر²⁹ فإن كان لظواهر النصوص والآثار نحو قوله صلى الله عليه وسلم: "لا يُعْجِي حَدْرٌ من قَدْرٍ"³⁰ ول[رد] تغيير القضاء فلا شك في أن الصعوبة أيضًا ليس بخارج عن القضاء، وإن [كان] على قول التعليق في القضاء فالتخصيص به تحكّم، إذ الدعاء على هذا يدفع/[261و] بعض القضاء أيضًا كالمعلق.

"إلا الدعاء": المرعي شرائطه المقررة في ألسن العلماء والمحدثين، والمتنفي مواعنه المحررة في كتب الخلف والسلف الصالحين. فيكون المحصّل: الدعاء يسهل³¹ المبرم، ويدفع نفس المعلق -نزل أو تهيأ للنزول-.³² ويؤيده قوله عليه السلام في حديث آخر: "الدعاء ينفع مما نزل وما لم ينزل،³³ وإنّ البلاء لينزل ثم يتلقى الدعاء."³⁴ الحديث.

فالدعاء سبب عاديّ له تعالى لدفع القضاء. وبه يدفع ما يُتوهم: أن ما قضاه الله تعالى يمتنع تحلُّفه، فالسعاية لدفعه من عدم معرفة قضائه تعالى. إذ قضاؤه عامّ لأسباب الأشياء المربوطة بمسبباتها،³⁵ فالدعاء نفسه -بل الرد- من القضاء أيضًا، فالدعاء سبب لردّ القضاء سببًا قريبًا أو بعيدًا. فإذا جاز ردّ القضاء فذا إما بالدعاء فقط إن كان من الأسباب القريبة، أو له مدخل فيه إن [كان] من مطلق الأسباب، بناءً³⁶ على أنه أريد بالقضاء ما يخافه³⁷ العبد من نزول المكاره،³⁸ لاحكامه وإرادته تعالى.

لكن يَرِدُ عليه أنه كما يكون لردّ المكاره يجوز أن يكون لردّ المحاسن على ما قيل من أنه يُقبَل الدعاء على المعصية.

17 ش: الأعمال.

18 ش ي: تبع؛ ق: تسع؛ ي + به.

19 ي: الملركة.

20 ش ي - حد؛ ق: قد.

21 ق: التّية.

22 ش - إلى ودائع.

23 ش: الحديث.

24 ح - في.

25 سنن الترمذي، القدر 6. حسن غريب.

26 ي: لا يستهل.

27 ح ق: جواز جمع الحقيقة والمجاز.

28 ق: بالسهولة.

29 ق: والتيسر؛ ي: والتيسر.

30 «لا يُعْجِي حَدْرٌ من قَدْرٍ، والدُّعَاءُ يُنْفَعُ بِمَا نَزَلَ، وَمَا لَمْ يَنْزَلْ، وَإِنَّ الْبَلَاءَ لَيَنْزِلُ فَيَنْقَأُهُ الدُّعَاءُ فَيَعْتَلِجَانِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ» المستدرک علی الصحیحین للحاکم، 669/1؛ معجم الاوسط، للطبرانی، 66/3.

31 ش: يستهل؛ ق: ليسهل.

32 بريقة للخادمي، 242/1.

33 ش - ومما لم ينزل.

34 «لا يُعْجِي حَدْرٌ من قَدْرٍ، والدُّعَاءُ يُنْفَعُ بِمَا نَزَلَ، وَمَا لَمْ يَنْزَلْ، وَإِنَّ الْبَلَاءَ لَيَنْزِلُ فَيَنْقَأُهُ الدُّعَاءُ فَيَعْتَلِجَانِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ» سبق تخريجه.

35 أنظر: بريقة للخادمي، 242/1.

36 ش ي: هنا.

37 ش ق ي: يخاف.

38 حاشية على أنوار التنزيل لشيخ زاده، 7/3.

وأنت تعلم أن القضاء ليس بمقصود بل مقصور عليه. ولا يخفى في إرادة الدعاء الممدوح المحسن³⁹ في لسان الشرع بشهادة سوق الحديث. وأنت تعلم أنه⁴⁰ إن أريد به الإعلام والإخبار كما في قوله تعالى: ﴿وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾⁴¹ وأريد به إخباره تعالى لمديرات الأمور من الملائكة يكون أوفق،⁴² لعلمه⁴³ تعالى لا يقبل التبدل لا محالة،⁴⁴ وإخباره تعالى بل أمره يجوز أن يعيره تعالى على وفق⁴⁵ ما اقتضت حكمته⁴⁶ البهية،⁴⁷ قال الله تعالى: ﴿يَخُوعُوا لِلَّهِ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ﴾⁴⁸

إن قلت: إن لم يكن المدعو عليه مقضيًا في علمه تعالى أو كان مبرمًا هل ينفع الدعاء؟ قلنا: نعم، في النشأة الآخروية،⁴⁹ ويجوز أن لا يوقفه⁵⁰ الله تعالى بالدعاء المرعي شرائطه والمنفعي مواعنه، ولكونه من الأفعال الاختيارية للعبد لا يلزم منه الجبر، وقد تقرّر بالجبر المتوسط،⁵¹ وكون الوجوب بالاختيار⁵² محققًا له لا منافيًا، وفيه تأمل.

وبذلك يقرب أن يُدفع⁵³ شبهة أن كثيراً من العاجزين المضطرين⁵⁴ والمحتاجين يُكثرون الدعاء ولا يظهر أثر القبول، على أنه يجوز أن لا يكون القضية فعلية بل ممكنة. وبه أيضاً ينحلّ قوله تعالى: ﴿وَأَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ﴾⁵⁵ ولا يحتاج إلى أن يقال: إنه يُعطي لكلّ سائل لكن لا يصل البعض إلى الداعي لحجاب بينهما لعدم القابلية، ولا إلى تخصيص الخطاب إلى البعض. على أن بعض المستجاب يجوز أن يكون خفياً في الظاهر،⁵⁶ بحيث لولاه لَيظهر المخاوف والمكراه أو صعوبتها، والبعض يجوز توقُّفه على وقته⁵⁷ المكنون في علمه بحسب حكمته، كما قيل في استجابة دعاء نوح عليه السلام.⁵⁸ روي عن عليّ رضي الله عنه "الأمور مرهونة بأوقاتها"

وأيضاً يُحتج به على⁵⁹ المعتزلة النافين⁶⁰ تأثير الدعوات ومانعتها محتجاً⁶¹ بأنه "قد كان ما هو كائن إلى يوم القيامة وقد جفّ القلم"،⁶² ولا صارفٌ للنصوص عن ظواهرها.

39 ق: ممدوح للمحسن.

40 ش ق - أنه.

41 ﴿وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا﴾ [سورة الإسراء، 4/17].

42 ي: أوفق.

43 كذا في جميع النسخ، ولعل الصواب: "إذ علمه".

44 وفي هامش ش: ولا يلزم الكذب عليه تعالى لبنائه على التعليق.

45 ي - وفق.

46 ق + إلهية؛ ي + الإلهية.

47 ق - البهية؛ ش ي + كما.

48 [سورة الزمعة، 39/13].

49 وفي هامش ش: وإن لم ينتفع في هذه النشأة.

50 ق: أن لا يدافعه.

51 أنظر: بريقة للخادمي، 242/1.

52 ش ق ي: بالاختياري.

53 ش ي: أن يندفع.

54 ي: والمضطرين.

55 ﴿وَأَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ﴾ [سورة إبراهيم، 34/14].

56 ش ي: في الظن.

57 ق: وقت.

58 أنظر: بريقة للخادمي، 242/1.

59 ش ي - على.

60 ق: ألتافين؛ ي: التافون.

61 ي: محتجين.

62 أنظر: صحيح البخاري، القدر 2؛ أنظر: بريقة للخادمي، 241/1-242.

ثم تخصيص القضاء وكذا الدعاء بالدنيا وإن كان ملائماً⁶³ لسباق⁶⁴ الحديث كما فسّروا، لكن لو عُيِمَ بجميع الأوقات -سواء في حقّ الدنيا أو الآخرة- والأشخاص -ولو كان⁶⁵ كافراً- فلا يخلو عن وجه، فإنّ عدنا قد يستجاب له إن [كان] لأمر الدنيا، / [262ظ] خلافاً للشافعية⁶⁶ فإنهم ينفون مطلقاً،⁶⁷ ولا يخفى أنه إنما يتم إذا بُني على عدم تخفيف⁶⁸ عذاب الكافرين بطاعتهم وحسناتهم، إذ لا شك أن الدعاء إذا حُلِّيَ وطبّعه حسنة، إلا أن يُفَرَّقَ بين ردّ شيء نفسه ووصفه،⁶⁹ فيكون المحصل: لا يردّ من مصائب الدنيا والآخرة ذاتاً وصفةً إلا الدعاء، فإنه للمؤمن يرفعهما فيهما، وللكافر يدفعهما في الدنيا والصعوبة في الآخرة، لا نفسه، بشهادة قاعدة الشرع واعتبار الحكم في المستثنى لعرف الشرع، أو للدليل آخر كما قالوا في كلمة التوحيد.

ثم الظاهر اتحاد القضاء الواقع هنا بالقدر أو تناوله، لقوله عليه السلام: "لا يردّ القدر"،⁷⁰ وإلا فلا محصل لكون أحدهما مردوداً مع بقاء الآخر⁷¹ -على ما فسّروهما وفروهما؛ إذ القضاء وجود الإجمالي⁷² للموجود في اللوح المحفوظ، والقدر تفصيل القضاء السابق بالإيجاد⁷³ في الوقت المخصوص بالموادّ المخصوصة، أو إن⁷⁴ القضاء الإرادة الأزليّة المتعلقة للأشياء مقتضيةً لنظام الموجود على الترتيب الخاصّ، والقدر تعلّق الإرادة في الأوقات المخصوصة. قال في شرح المواقيف: "القضاء عند الأشاعرة الإرادة الأزليّة المتعلقة للأشياء، والقدر إيجاد [إياها] على قدر مخصوص وتقدير معيّن."⁷⁵ ولا شك أنه لا يتصور كون الشيء معدوماً في اللوح مع وجوده في الخارج، وبالعكس، كما في عدم الإرادة المتعلقة⁷⁶ لشيء مع وجوده على قدر مخصوص، إلا أن يقال: إنّ الدّعاء الواحد كما يدفع القضاء يلزمه أن يدفع القدر المعايير له مثلاً بشهادة مجموع الحديثين، هذا. ولا يبعد أن يراد⁷⁷ هنا⁷⁸ بالدعاء مطلقاً⁷⁹ العبادة، كما يراد من العبادة الدعاء في قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي﴾⁸⁰ الآية، ويراد من القضاء قضاء المعصية والشذائد، ف﴿إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ﴾⁸¹ ويكون لها مدخل في دفع الشذائد. ومن محتملات الباب -لو ضعيفاً- أن يُعتبر حذف مضاف مراداً بالقضاء قضاء الطاعة، بمعنى أنه لا يردّ الطاعات وثوابها إلا تركّ الدعاء أي: مطلق العبادة، على ما تقرّر في محله. وقد سبق الإشارة أيضاً من أن "السعيد قد يشقى والشقي قد يسعد" من الثقلين بل من المملك أيضاً⁸² على اختلاف. وحديث: "السعيد سعيد في بطن أمه"⁸³ فقد مرّ التنبيه عليه.

إعلم أن قضائه تعالى على أربعة: 84.

63 ق: ملائماً.

64 ق: لسباق.

65 ح - كان.

66 ق: للشافعي.

67 انظر: بريقة للخادمي، 1/243؛ وفي هامش ح: لكنه يحتاج إلى تخصيص دعاء الكافر¹ في الأخرى¹ | 1: الكافرين.

68 ق: تخفف.

69 ش ي: ووضعه.

70 ش ي + إلا الدعاء؛ سنن ابن ماجه، الفتن 22. اسناده حسن.

71 ح ق: الآخرة.

72 ح ق: الإجمال.

73 ق: بالإيجاب.

74 ش ي: وأن.

75 شرح المواقيف للجرجاني، 3/309.

76 ح ق - المتعلقة.

77 ق: يقال.

78 ق: وهذا؛ ي: ههنا.

79 ق: يطلق.

80 ﴿وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ ذَٰخِرِينَ﴾ [سورة المؤمن، 60/40].

81 ﴿وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفِي النَّهَارِ وَرُفْعًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ذَلِكَ ذِكْرَى لِلذَّاكِرِينَ﴾ [سورة هود، 114/11].

82 ق: إنقاء.

83 تمام الحديث: «إِنَّ أَحَدَكُمْ يُجْنَعُ فِي بَطْنِ أُمِّهِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا، ثُمَّ يَكُونُ عَاقِبَةً مِثْلَ ذَلِكَ، ثُمَّ يَكُونُ مُضَعَّةً مِثْلَ ذَلِكَ، ثُمَّ يَبْعَثُ اللَّهُ إِلَيْهِ مَلَكًا بِأَرْبَعِ كَلِمَاتٍ، فَيَكْتُبُ عَمَلَهُ، وَأَجَلَهُ، وَرُفْعَهُ، وَشَقِيٌّ أَوْ سَعِيدٌ، ثُمَّ يُنْفَخُ فِيهِ الرُّوحُ، فَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ، حَتَّىٰ مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا إِلَّا ذِرَاعٌ، فَيَسْبِقُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ فَيَدْخُلُ الْجَنَّةَ، وَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ، حَتَّىٰ مَا يَكُونُ بَيْنَهُ وَبَيْنَهَا إِلَّا ذِرَاعٌ، فَيَسْبِقُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ، فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ، فَيَدْخُلُ النَّارَ» صحيح البخاري، أحاديث الأنبياء 1.

84 ش + هذا مؤخوذ من كلام الغزالي؛ الأربعين في أصول الدين للغزالي، ص. 9؛ السواد الأعظم للحكيم السمرقندي، 21-22.

- [1] قضاء الطاعة: فليصاحبه الاستقبال بالجهد والخلوص حتى يكرمه الله تعالى بالتوفيق والهداية، لقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا﴾.⁸⁵
- [2] وقضاء المعصية: فعلى صاحبه الاستقبال بالتوبة، لقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ﴾.⁸⁶
- [3] وقضاء النعمة: فعلى صاحبه الاستقبال بالشكر والسخاء حتى يكرمه تعالى بالزيادة، لقوله تعالى: ﴿لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ﴾.⁸⁸
- [4] وقضاء الشدة: فعلى صاحبه الاستقبال بالصبر والرضا حتى يعطيه الله الكرامة في العقبى،⁸⁹ قال الله تعالى: ﴿إِنَّمَا يُؤْتِي السَّابِقُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾.⁹⁰
- بقي أن الصبر على الشدائد والبلوى وكذا التوكل وتفويض الأمور إليه تعالى مضاف للدعوات المتعلقة إليها، وقد قال الله تعالى: ﴿أَدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾⁹¹ يمكن أن يقال: إنما المنافي للصبر هو عدم تحتمل الميخنة والمصائب بإظهار تضجّر،⁹² وإن المنافاة إنما يكون إذا لم يُعرف كونه سببًا عاديًا منه [262] و تعالى لدفع المذكور، وإلا فلا، كيف وقد صرح عدم منافاة الأسباب الوهيمة للتوكل بهذا الشرط، كالكي، فضلاً عن غيرها. نعم، أنه وإن أمكن المنافاة لكامل التوكل في تعمق الأسباب لكنه إنما يجري في الوهيمة، والدعاء من الظنّية بل القطعية. ومن هذا يظهر وجه ما يقال من أفضلية الدعاء بالنسبة إلى عدمه وتركه⁹⁴ قصداً لثواب⁹⁵ الصبر، ولهذا يقال: المباشرة بالأسباب الظاهرة المظنونة الوصول إلى المسببات لا ينافي التوكل أصلاً،⁹⁶ بل قد يفترض على أن تركه يُقَرَّب إلى⁹⁷ البطالة التي⁹⁸ أعاد منه⁹⁹ النبي عليه السلام، وإلى ترك الحكمة وإبطاله.¹⁰⁰
- قوله عليه السلام: "ولا يزيد في العمر إلا البر"¹⁰² كأنه من قبيل عطف الخاص على العام، فالبر يزيد ذات المعلق مطلقاً، ويشرف¹⁰³ المبرم بالثواب¹⁰⁴ أو ببقاء الاسم والأثر. لعل أن الأول مشار¹⁰⁵ بقوله تعالى: ﴿وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَلَا يُنْقَصُ مِنْ عُمرِهِ إِلَّا فِي كِتَابٍ﴾،¹⁰⁶ وقوله تعالى: ﴿يَمْخُوا اللَّهُ﴾¹⁰⁷ الآية، وصوّر كتابة¹⁰⁸ اللوح

⁸⁵ ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ﴾ [سورة العنكبوت، 69/29].

⁸⁶ [سورة البقرة، 222/2].

⁸⁷ ح ش ي: فعليه.

⁸⁸ ﴿وَرَأَى تَادَنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ﴾ [سورة ابراهيم، 7/14].

⁸⁹ ق + لأنه.

⁹⁰ [سورة الزمر، 10/39].

⁹¹ ﴿وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ ذَا جَرِينٍ﴾ [سورة المؤمن، 60/40].

⁹² ح: بالإظهار تضجراً.

⁹³ ش ي: وإنما.

⁹⁴ ش ق ي: وترك.

⁹⁵ ح ش ي: قصد الثواب.

⁹⁶ أنظر: برويقة للخادمي، 243-242/1.

⁹⁷ ق: على.

⁹⁸ ح ق: الذي.

⁹⁹ ش ي: عنها.

¹⁰⁰ ش ق ي - وإلى ترك الحكمة وإبطاله.

¹⁰¹ ح - ي.

¹⁰² أنظر: إلى الهامش التاسع.

¹⁰³ ح ش ق ي: وشرف، والتصحيح من عندنا.

¹⁰⁴ ي + أو بالبقاء

¹⁰⁵ ي + إليه.

¹⁰⁶ [سورة فاطر، 11/35].

¹⁰⁷ ﴿يَمْخُوا اللَّهُ مَا تَشَاءُ وَيُثَبِّثُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ﴾ [سورة الزعد، 39/13].

¹⁰⁸ ش ي: كتاب.

بأنَّ زَيْدًا إِنَّ حَجَّ عَمْرِهِ سِتُونَ وَإِلَّا فَأَرْبَعُونَ،¹⁰⁹ وَيُؤَيِّدُهُ¹¹⁰ نَحْوَ قَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: "الصَّدَقَةُ تَرَدُّ الْبَلَاءَ وَتَزِيدُ الْعُمْرَ"،¹¹¹ وَ"الْبِرُّ وَحَسَنُ الْجَوَارِ عِمَارَةُ الدِّيَارِ وَزِيَادَةُ الْأَعْمَارِ"،¹¹² وَالثَّانِي يَقُولُهُ تَعَالَى: ﴿فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْجِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾¹¹³ الْآيَةَ، ﴿وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللَّهُ نَفْسًا إِذَا جَاءَ أَجْلُهَا﴾¹¹⁴، وَقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: "يَكْتَسِبُ لِلْوَلَدِ فِي بَطْنِ¹¹⁵ أُمِّهِ رِزْقُهُ وَعَمَلُهُ وَأَجْلُهُ".¹¹⁶

ومن هذا يكاد أن لا يحتاج في التوفيق بين النصوص إلى أن يقال بأن عدم التأخر - كما هو المستفاد من هذين الآيتين - إنما هو بعد تحقق الشرط الذي هو مجيء الأجل، كما لا يحتاج إلى قصر الزيادة والنقصان المفهومين من الآيتين السابقتين¹¹⁷ [على] كونهما بالنظر إلى ملك الموت وسائر الوكلاء، ومنه يُرى قوّة الوجه الأول، لكن المفهوم عن تقرير الأكثر الثاني، ويُعلم حال تعليل الثاني - الذي هو حمل زيادة البرّ على كثرة الخير -¹¹⁸ بورود النصوص القاطعة على عدم التقدّم¹¹⁹ عن الأجل،¹²⁰ إلا أن يُحمل ذلك على علمه تعالى، فإن من علمه تعالى موته لسنة ستين مثلاً يستحيل تخلفه بالتقدّم والتأخر مثلاً قطعاً، كما يُفصله¹²¹ قوله تعالى: ﴿ثُمَّ قَضَى أَجَلًا وَأَجَلًا مُسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ أَنْتُمْ مَمْتَرُونَ﴾¹²² على تفسير أن يكون الأجل الأول مشيراً إلى اللوح وما عند الملك، والثاني إلى قوله تعالى: ﴿وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ﴾¹²³. وقد يُوفق أيضاً بما فُسر به هذه الآية من أنّ الأجل¹²⁴ الأول من الولادة إلى الموت والثاني من الموت إلى البعث بناءً على أثر عن ابن عباس رضي الله تعالى عنهما، فيزداد¹²⁵ الأول - هو أجل العمر - من الثاني بسبب¹²⁶ أعمال البرّ كالصلوة والعدل والصدقة، كما يزداد¹²⁷ الثاني بالفجور وترك البرّ من الأول، وانعدام التقدّم والتأخر بالنسبة إلى مطلق الأجل الشامل لهما دون الأول فقط. وإلى ما ذكر يمكن إرجاع قول حكماء الإسلام من أنّ للحيوان أجلاً طبيعياً هو¹²⁸ موته بتحليل¹²⁹ رطوبته وانطفاء حرارته الغريزيتين، يعني لو بقي على طبيعته¹³⁰ ومزاجه المختصة به سالمًا عن العوارض والآفات المهلكة لآثمت بقاؤه إلى تحلل¹³¹ الرطوبة، واحترامياً بحسب الآفات والأمراض¹³² يعني: إن أبتلى بشيء منها

109 أنظر: شرح العقائد للفتاوي، ص. 123؛ البداية في اصولالدين للصابوني، ص. 76.

110 وفي هامش ش: ويؤيده ما يقال من أنّ القتول لو لم يقتل لجاز أن لا يموت في ذلك الوقت.

111 وقد ورد الحديث بالألفاظ القريبة في الضعفاء: «إِنَّ الصَّدَقَةَ تَرُدُّ غَضَبَ الرَّبِّ، وَتَمُنِّعُ مِنَ الْبَلَاءِ، وَتَزِيدُ فِي الْحَيَاةِ»؛ الضعفاء للعقبلي، 117/3 (1095).

112 مسند أحمد، 153/42 (25259).

113 ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْجِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾ [سورة الاعراف، 34/7].

114 ﴿وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللَّهُ نَفْسًا إِذَا جَاءَ أَجْلُهَا وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾ [سورة المنافون، 11/63].

115 ح - بطن.

116 أنظر: إلى الهامش السادس وستين.

117 ح ق: السابقين.

118 المقاصد للفتاوي، ص. 607.

119 ش ق ي: التقديم.

120 وفي هامش ش: على عدم التقدّم والتأخر عن الأجل.

121 ي: نفضله.

122 ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَى أَجَلًا وَأَجَلًا مُسَمًّى ثُمَّ أَنْتُمْ مَمْتَرُونَ﴾ [سورة الانعام، 2/6].

123 ﴿يَمْخُوا لِلَّهِ مَا يَشَاءُ وَيُنْبِثُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ﴾ [سورة الزعد، 39/13].

124 ي - الأجل.

125 ح: فيزداد من.

126 ش ي: بعمل.

127 ح ش ق: يزداد.

128 ي + وقت.

129 ح ش ق: تحلل.

130 ش: طبيعته.

131 ح ش ق: تحلل.

132 شرح العقائد للفتاوي، ص. 123؛ أنظر: حاشية الكستلي على شرح العقائد للكستلي، ص. 127؛ حاشية على أنوار التنزيل لشيخ زاده، 8/4.

يموت قبل ذلك، لكن لا يخفى أنه من قبيل القياس¹³³ الفقهي مع فارق، وخارج عن حصر الحديث المذكور. ولا داعي إلى التعسف بتعميم البرّ الواقع في الحديث إلا أن يُدعى بكفاية¹³⁴ مجرد الظنّ في الطلب.¹³⁵ وأنت خير بأن¹³⁶ الذوق لا يسمحه.

وبقي أن العمر امتداد وهي¹³⁷ من مبدأ موهوم إلى منتهى كذلك، وهو الزمان الموهوم المحدود¹³⁸ بحدّين موهومين، فكيف يُتصوّر الزيادة والنقصان فيما لا وجود له؟¹³⁹

قلنا: يجوز كونهما باعتبار [263ظ] كثرة الأثبات - المعبر عنها بالحال والحاضر¹⁴⁰ التي قيل بوجودها - وقليتها. أو أنّ العمر هو مدّة بقاء اتّصاف البدن بدوام الروح، يجوز تزايد بدوام الاتّصاف المذكور. وقد قيل: إن الأشياء المعدومة تكون¹⁴¹ موجودةً بحيثيات موجودة. ولو أريد من العمر الحياة¹⁴² المقارن¹⁴³ بأجزاء الزمان فلا يخلو¹⁴⁴ عن وجه.

إن قيل: ما الوجه في إسناد الردّ إلى الدعاء، والزيادة إلى البرّ؟ وما الحاجة إلى الثاني، لإغناء الأوّل عنه؟ قلنا: ذلك يجوز أن يكون لمبالغة في الدعاء بالنسبة إلى البرّ، حيث يُفهم من الردّ أنه ينفع للقضاء النازل، كما يؤيدّه حديث النفع والتلقّي.¹⁴⁵ وأما البرّ فلا يُعلم نفعه بعد النزول، وإن الإغناء إنما يكون إذا كانت القضية الأولى عامّةً مطلقاً من الثانية،¹⁴⁶ وإذا ممنوع، لخصوص موضوع الأوّل مطلقاً من موضوع الثانية، كما كان محمول الثانية خاصّاً أيضاً من الأوّل. ولو سلّم يجوز كون الثاني وارداً على طريقة التفسير للأوّل، إذ لا شك أنّ العمر من القضاء¹⁴⁷ والزيادة ردهً والدعاء من البرّ، إذ الظاهر منه هنا¹⁴⁸ هو الحسنه مطلقاً لا القصر على¹⁴⁹ معناه المشهور¹⁵⁰ الذي هو الإحسان، فيه¹⁵¹ يندفع الشبهة على القصر بمثل قوله عليه السلام: "الصدقة تردّ البلاء وتزيد العمر،"¹⁵² وقوله: "الصدقة والصلة تعمران الديار وتزيدان في الأعمار،"¹⁵³ ولا حاجة إلى جعل القصر إضافياً أو ادعائياً، ويمكن أن يكون عطف الثاني على الأوّل¹⁵⁴ من قبيل عطف العلة على المعلول، على معنى أن الدعاء يرده القضاء لأن الدعاء برّ والبرّ يرده القضاء. ثم نقول: لأن البرّ يزيد العمر، وكل ما يزيد العمر¹⁵⁵ يرده، فالثانية صغرى للكبرى¹⁵⁶ المطوّية قائم على كبرى قياسٍ مطوّيةٍ كلنا مقدّمته، لكنه يُحتاج إلى ادعاء كون الثاني ظاهراً أو معلوماً إما بالتسليم أو بالبرهان مثلاً.

133 ق: قياس.

134 ش ي: لكفاية.

135 وفي هامش ي: في المطلب.

136 ش: أنّ.

137 ش ق: وهي.

138 ش ي: الممدود.

139 وفي هامش ح: حاصله أن العمر لكونه جزء من الزمان الذي هو ليس بموجود عند المتكلمة فلا يتصوّر فيه الزيادة.

140 ق: والمخاطرة.

141 ح ش ق: يكون.

142 ق: الحيوانات.

143 ش: المقارنة.

144 ق: فلا يخلوا.

145 "الدعاء ينفع مما نزل وما لم ينزل وإن البلاء لينزل ثم يتلقّى الدعاء."

146 ش + وذاتياً له.

147 ش ق ي: من التّقصان.

148 ي: ههنا.

149 ح ق - القصر على.

150 ق: المشهور.

151 ح ي: فيه.

152 أنظر: إلى الهامش الرابع وتسعين.

153 أنظر: إلى الهامش الخامس وتسعين.

154 ح: الأوّل.

155 ق - وكل ما يزيد العمر؛ ي + فيرّ.

156 ح ق: لكبرى.

ثم يُحتج¹⁵⁷ بهذا الحديث على المعتزلة النافين نفع الدعاء بقولهم: لو كان للدعوات نفع لَزم تبديل القضاء، لكنّ التالي باطل. وتصوير الاحتجاج إما بالمعارضة، كأن يقال: الدعاء يردّ القضاء وكل ما يردّ القضاء فله نفع، أو يقال: الدعاء شئ ورد في حقه عن النبيّ عليه السلام: "لا يردّ القضاء [إلا الدعاء]"¹⁵⁸ وكل ما¹⁵⁹ شأنه كذا فله نفع. ويمكن التوجيه بالمنع أيضًا، بأن يقال مثلاً: إن أردتم القضاء¹⁶⁰ المبرم فالملازمة ممنوعة،¹⁶¹ إذ ينتفع بالدعوات مع عدم تبديل¹⁶² نفس المبرم،¹⁶³ وإن أردتم المطلق أو المعلق فيطلان التالي ممنوع، وقد روي عنه عليه السلام: "لا يردّ القضاء إلا الدعاء."¹⁶⁵ وإن¹⁶⁶ أريد من القضاء في¹⁶⁷ الملازمة¹⁶⁸ المبرم، وفي الاستثنائية المعلق أو العكس، فبعد المساعدة تكثّر الجزء¹⁶⁹ المشترك ممنوع.

والله الموفق. هذا ما¹⁷⁰ صدر¹⁷¹ -عند تلاطم أمواج العوائق¹⁷² وإخلاها، مع كونه¹⁷³ عُجالةً في أثنائها¹⁷⁴ - عن له قصور شأن في هذا، وعدم استعداد لذا، فهيهات¹⁷⁵ وصول الحقائق وعتور¹⁷⁶ الدقائق، وأين الحضيض¹⁷⁷ إلى أقصى المقام¹⁷⁸ وأسنى الكلام، لغاية غرّة¹⁷⁹ المرام.

فيلله الحمد أولاً وآخراً، ولحبيبه الصلوة دائماً كثيراً. تمت الرسالة المنسوب إلى الفاضل الأستاذ الخادمي، نفعنا الله بعلمه وحلمه. تم في سنة 1162.¹⁸⁰

3. Risâlenin Tercümesi

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla (261a)

Bütün hamdler, duâlar vesîlesi ile kazâyı geri çeviren ve iyilikler sayesinde ömürleri uzatan Allah'adır. Ve salât da hikmetlerinin derin denizlerinden helak hastalıklarının devalarının kaynadığı Resûl-i Ekrem'e ve onun madene benzeyen himmetlerinin tıbbında bünyenin hayatla devamını sağlayan ilaçların tarifini hazırlayan âline olsun.

İmdi bu risâle, kitaplarda ve risâlelerde eşsiz özellikleri keşfedilmemiş, gece ve gündüzlerde meselelerine ulaşılmamış, muhtevasında gizli bir sır saklı bulunan sahîh hadîs-i

157 ش ق ي: احتج.

158 أنظر: إلى الهامش التاسع.

159 ح ش ي - ما.

160 ي: بالقضاء.

161 ش - ممنوعة.

162 ش ي: التبديل.

163 ش ي - نفس المبرم.

164 ش ي: وإذا.

165 أنظر: إلى الهامش التاسع.

166 ش: وإذا.

167 ش ي - في.

168 ي: اللازمة.

169 ش ي - الجزء.

170 ق - ما.

171 ح: مع صدوره؛ ق: صدوره.

172 ق: العالاق.

173 ش ي: مع كونه.

174 ح ق + صدر

175 ش: فهيهات.

176 ق: وعتور.

177 ش: الحضيض؛ ي: الحضيض.

178 ق: المرام.

179 ح ق: عن.

180 ق + تم الرسالة للأستاذ الفاضل أبو سعيد مفتي الخادمي أفاضه الله من علمه الدائم، ثم كتبه ثانياً شيخ مصطفى بن علي ببلدة بوردر غفر عنهما في دار العقبي بحرمه الأنبياء؛ ش ي + ﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعَزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [سورة الصافات، 37/180-181-182]؛ ش + تم لمفتي الخادمي، كتبه في بلدة أذنه في جاسنة 1176.

şerifle alakalı, sözün haddinden fazla kısa ve uzun oluşundan (*îcâz-itnâb*) hâli olarak, harika tahkikler ve nadir görülen tetkiklerden hâsıl olmuştur. Tahkik bağlarının dönüşü yalnız Allah'adır.

Resûlullah'ın hadisi ise "Kazâyı ancak duâ geri çevirir ve ömrü de sadece iyilik artırır"¹⁸¹ sözüdür. Biz de Allah Teâlâ'ya sığınarak şöyle deriz: "Kazâyı geri çevirmez" ifadesi, "mübrem/kesinleşmiş kazâyı kolaylaştırılmaz ve muallak kazânın kendisini de uzaklaştırılmaz" anlamlarına gelir. Bu anlamlar da ya mecazın umûmiyeti¹⁸² yoluyla, ya hakikat ve mecazın bir arada bulunmasının imkânına binaen, ya da hakikat ve mecaz ikilisinden birinin ibare, diğerinin ise delalet veya mukayese yoluyla ifade edilmesine binaen hâsıl olur. Bu ifadenin "kolaylık" (*tehevvin/teysîr*) ile tefsiri, kazânın değiştirilmesinin reddi sebebiyle ve Resûlullah'ın "Kaderden sakınmak fayda vermez"¹⁸³ hadisinde olduğu gibi nasların ve hadislerin zâhir anlamları sebebiyle olursa, şüphe yok ki aynı şekilde zorluk da kazânın dışında değildir. Bu tefsir eğer kazâ hakkındaki şart (*talîk*) görüşüne binaen ise, bu durumda, duâyâ has kılma delilsiz hüküm vermektir; çünkü buna binaen duâ, (261b) aynı şekilde muallak kazâ gibi kazânın bir kısmını uzaklaştırır.

"Ancak duâ" ki âlimlerin ve muhaddislerin dillerinde beyan edilen şartlarına riayet edilmiş ve halefin ve selef-i sâlihînin kitaplarında kaleme alınmış, engelleri ortadan kaldırılan duâdır. Böylelikle elde edilen netice, duânın mübrem kazâyı kolaylaştırır ve başa gelmiş veya başa gelmeye hazır olan muallak kazânın kendisini de uzaklaştırır oluşudur. Resûlullah'ın başka bir hadisteki "Duâ inmiş (başta gelen) ve henüz inmemiş (henüz başa gelmeyen) belâlara karşı faydalı olur. Belâ mutlaka iner ama sonra duâ ile karşılaşır" sözü de bunu teyit eder.

Duâ ise kazânın uzaklaştırılması hususunda Allah Teâlâ için âdet türünden bir sebeptir. Bu yorum vasıtasıyla da Allah Teâlâ'nın hükmettiği/takdir ettiği şeyin gerçekleşmemesinin imkânsız olduğu ve onu uzaklaştırmaya çalışmanın O'nun takdirini (*kazâ*) bilmemekten kaynaklandığı şeklinde akla gelen düşünce de geçersiz kılınır. Çünkü Allah Teâlâ'nın kazâsı, sebeplerine bağlı olan şeylerin sebeplerini de kapsar, o halde duânın bizzat kendisi de hatta duânın (kazâyı) geri çevirmesi de aynı şekilde kazâdandır. Bu durumda duâ, kazânın geri çevrilmesi hususunda yakın veya uzak sebeptir. Kazânın geri çevrilmesi mümkün olunca bu geri çevrilme, duâ yakın sebeplerden olduğu takdirde sadece onun vasıtasıyladır yahut da duâ genel (*mutlak*) sebeplerden olduğu takdirde kazânın geri çevrilmesi hususunda bir katkısı söz konusudur. Bu açıklama, kazâ ile Allah'ın hükmü ve irâdesi değil de kulun korktuğu istenilmeyen şeylerin (*mekârih*) başa gelmesinin kastedilmesine dayanmaktadır.

Fakat buna, duânın istenilmeyen şeylerin geri çevrilmesi için olduğu gibi, -masyet işlemeye yönelik olan duânın da kabul olunacağına dile getirilmesine binaen- iyiliklerin geri çevrilmesi için olmasının da mümkün oluşuyla itiraz gelir.

Ve sen biliyorsun ki kazâ bir şey tarafından sınırlandırılmış değildir; bilakis her şey onun kapsamı altındadır. Hadisin siyakının şahitliğiyle de şeriat dilinde duâdan, övülen ve güzel olan duânın irâde edildiği açıktır. Ve sen biliyorsun ki, kazâ ile Allah Teâlâ'nın "Biz, İsrail oğullarına bildirdik"¹⁸⁴ meâlindeki kelâmında olduğu gibi bildirmek, haber vermek ve bununla da Allah Teâlâ'nın işlerin idare ve tedbiri için görevli meleklerle haber vermesi kastediliyorsa bu, daha

¹⁸¹ Bu rivayeti Tirmizî *Sünen*'inde hasen garib olarak zikretmektedir. Bk. Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "Kader", 6.

¹⁸² Umûmü'l-mecaz (mecazın umumiyeti): Bir lafzın hakiki anlamını da bünyesinde barındıracak şekilde mecazi manada kullanılması. Bk. Ferhat Koca, "Mecaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/221.

¹⁸³ Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek ala's-Şaîhîhayn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 1/669; Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat* (Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1415), 3/66.

¹⁸⁴ el-İsrâ, 17/4.

uygun olur, çünkü Allah Teâlâ'nın ilmi kesinlikle değişim kabul etmez. Allah Teâlâ'nın haber vermesine ve hatta emrine gelince, eşsiz hikmetinin gerektirdiği şeye uygun olarak onu değiştirmesi mümkün olur. Nitekim Allah Teâlâ "Allah dilediğini siler, (dilediğini de) sabit bırakır. Bütün kitapların aslı (ümmü'l-kitab/levh-i mahfûz) O'nun yanındadır"¹⁸⁵ buyurmuştur.

Eğer, "duâda bulunulan şey Allah Teâlâ'nın ilminde hüküm olunmuş (makzî) değil ise veya mübrem kazâ olmuş ise, bu durumlarda duâ fayda verir mi?" dersin, biz, "evet âhiret yaşamında fayda verebilir," deriz. Şartları yerine getirilmiş ve engelleri ortadan kaldırılmış duâ ile olsa dahi Allah Teâlâ'nın kişiyi böyle bir duâyaya (yani böyle bir duâda bulunmaya) muvaffak kılmaması da mümkündür. Duâ, kulun ihtiyârî fiillerinden olduğu için bundan cebir gerekmez. Bu husus cebr-i mutavassıt ile ve zorunluluğun ihtiyârla gerçekleşmesinin ihtiyâra zıtlık teşkil etmeyip bilakis ona kesinlik sağlamasıyla sabit olmuştur. Bu husus düşünme konusudur.

Bu anlattığımızla âciz, zorda kalmış, ihtiyaç sahibi birçok insanın çokça duâ etmesine rağmen duâlarının kabul edildiğine dair bir emare ortaya çıkmamasıyla oluşan şüphenin giderilmesine yaklaşılr. Buna ilave olarak hadiste ifade edilen hükmün fiilî olmayıp bilakis mümkün olması da câizdir. Bununla ayrıca Allah Teâlâ'nın, "O size istediğiniz her şeyden verdi"¹⁸⁶ meâlindeki kelâmı da çözüme kavuşur. Ve "O her isteyene verir; fakat kabiliyetin olmaması sebebiyle aralarındaki örtüden dolayı verilenin bir kısmı duâ edene ulaşmaz" demeye ne de hitabın bir kısma tahsis edilmesine ihtiyaç duyulmaz. Bütün bu cevaplara ilave olarak, kabul olunan duâların/isteklerin bazıları görünümde gizli kalabilir, şu bakımdan ki gizli kalmasaydı korkular, istenmeyen şeyler veya bunların zorlukları ortaya çıkardı. Duâların bazısının da - Nuh'un (a.s.) duasının kabul olunması hususunda denildiği gibi- Allah'ın hikmeti gereğince O'nun ilminde gizli olan vakitlerine kadar kabul olunmak için beklemesi mümkündür. Nitekim Hz. Ali'den de "İşler vakitlerine bağlıdır" sözü rivayet edilmiştir.

Bununla "Kıyamet gününe kadar olan her şey olmuştur ve kalem kurumuştur"¹⁸⁷ kavli ile delil getirerek duâların tesir ve faydalarını olumsuzlayan Mu'tezile'ye karşı da delil getirilir. Nasları zâhir manalarından başka manalara çeviren bir sebep de yoktur.

Sonra kazânın ve aynı şekilde duânın dünyaya has kılınması -ulemânın tefsir ettiği üzere- hadisin siyakına uygun olsa bile kazâ ve duânın dünya hakkında veya âhiret hakkında olsun tüm vakitleri ve kâfir de olsa tüm şahısları kapsayacak şekilde genelleştirilmesinin de bir vechi vardır. Çünkü bizim itikadımıza göre, Şâfiîlerin aksine, eğer dünya işlerine aitse, kâfirin duâsına icabet edilebilir. (262a) Şâfiîler ise bunu mutlak manada reddediyorlar. Onların bu düşüncesinin, tâat ve iyilikleri (hasenât) sebebiyle kâfirlerin azabının hafifletilmeyeceği ilkesine dayandığında tam olacağı âşikârdır. Çünkü duâ sadece kendi yapısıyla alınırsa şüphesiz güzeldir (hasen). Meğerki bir şeyin kendisinin geri çevrilmesi ve bu şeyin vasfının geri çevrilmesi arasında ayırım yapılsın. Bu takdirde hadisin hülasası şöyle olur: Dünya ve âhiret musibetlerini hem zât ve hem de vasfı itibarıyla ancak duâ geri çevirir. Şüphesiz müminin duâsı, dünyada da âhirette de musibetlerin hem zât hem de vasfını kaldırır, kâfirin duâsı ise dünyada musibetlerin zât ve vasfını, âhirette ise (vasfı olan) zorluğu kaldırır, musibetin kendisini değil. Bu söylenen, din kuralının/kaidesinin şehadetıyla ve din örfünden veya -kelime-i tevhidde dile getirdikleri gibi- başka bir delilden dolayı hükmün müstesnada (yani duâda) göz önünde bulundurulmasıyla sabittir.

¹⁸⁵ er-Ra'd, 13/39.

¹⁸⁶ İbrahim, 14/34.

¹⁸⁷ Hadisin farklı varyantları ve kalem kavramının yorumu için bk. Muhammet Koçak, "Kur'an ve Hadislere Göre 'Kalem' Kavramı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014), 297-328.

Sonra açık olan, bu hadiste geçen kazânın, Resûlullah'ın (bir diğer rivayette geçen) "kaderi duâdan başkası geri çevirmez"¹⁸⁸ sözü sebebiyle kaderle aynı veya kaderi kapsar oluşudur. Aksi takdirde, kazâ ve kader hakkında yaptıkları açıklamalar ve onları birbirinden ayırt etmelerine binaen birinin varlığı devam ederken diğerinin geri çevrilmiş olmasının hiçbir anlamı yoktur. Çünkü kazâ levh-i mahfûzda var olan (*mevcûd*) için icmâlî var oluştur. Kader ise geçmiş kazânın yaratma yoluyla özel/belirli bir vakitte, husûsî unsurlarla ayrıntılandırılmasıdır; veyahut kazâ, özel bir düzen üzere varlığın nizamını gerekli kılan, eşyaya taalluk eden ezeli irâdedir, kader ise özel/belirli vakitlerde irâdenin taallukudur. *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta şöyle demiştir: "Eş'ariler'e göre kazâ eşyaya bağlanan ezeli irâdedir, kader ise özel bir ölçü ve belirli bir takdir üzere şeylerin yaratılmasıdır (*icâd*)."¹⁸⁹ Şüphesiz, bir şeyin hâricte var olmakla birlikte levh-i mahfûzda yok (*madûm*) olması ve tersine, bir şeyin özel bir ölçü üzere var olmasıyla birlikte bu şeye bağlanan irâdenin olmaması gibi bir durum düşünülemez. Ancak, -bu iki hadisin toplamının şahitliğiyle- bir duâ, kazâyı uzaklaştırdığı gibi örneğin ona zıtlık teşkil eden kaderi de uzaklaştırması gerekir, denilebilir. Allah Teâlâ'nın "*Bana ibadeti bırakıp büyüklük taslayanlar*"¹⁹⁰ meâlindeki kelâmında ibadetten duâ murâd edildiği gibi bu hadiste duâ ile mutlak anlamda ibadetin murâd edilmesi ve yine kazâdan masiyet ve zorlukların kazâsının murâd edilmesi imkân dâhilindedir ki "*Şüphesiz yapılan iyilikler kötülükleri giderir*,"¹⁹¹ böylece zorlukların uzaklaştırılmasında ibadetin katkısı olur. Yerinde sabit olduğu üzere tâatleri ve tâatlerin sevaplarını ancak duânın -yani mutlak anlamda ibadetin- terki geri çevirir anlamında olmak üzere, kazâ lafzı ile tâat kazâsı murâd edilerek muzâfın hazfının itibara alınması, zayıf olsa da bu konunun ihtimallerindedir. Aynı şekilde daha önce işaret edilmişti ki insanlar ve cinlerden, hatta -ihtilaf konusu olsa da- meleklerden bile, "Saîd/bahtiyar olan bazen şakî/bedbaht olur, şakî/bedbaht olan da bazen saîd/bahtiyar olur." "Bahtiyar olan, annesinin karnında da bahtiyardır"¹⁹² hadisi hakkında ise daha önce uyarı gerçekleşmişti.

Bil ki Allah Teâlâ'nın kazâsı dört kısımdır:¹⁹³

- 1. Tâat kazâsı:** Sahibi için, gayret (*cehd*) ve samimiyet (*hulûs*) ile karşılamak söz konusudur ki Allah Teâlâ da ona "*Bizim uğrumuzda mücâhede edenleri elbette kendi yollarımıza eriştireceğiz*"¹⁹⁴ meâlindeki kelâmı sebebiyle tevfiik ve hidâyet ile lütufta bulunsun.
- 2. Masiyet kazâsı:** Allah Teâlâ'nın "*Allah tövbe edenleri de sever, temizlenenleri de sever*"¹⁹⁵ meâlindeki kelâmı sebebiyle sahibine bu kazâyı tövbe ile karşılamak düşer.
- 3. Nîmet kazâsı:** Sahibine bu kazâyı şükür ve cömertlik ile karşılamak düşer ki Allah Teâlâ da ona "*Eğer şükrederseniz elbette size (nimetimi) artıracam*"¹⁹⁶ meâlindeki kelâmı sebebiyle fazlasıyla lütufta bulunsun.

¹⁸⁸ Bu rivayet İbn Mâce'nin *Sünen*'inde zikredilmektedir. Eserin muhakkiki bu rivayetin sıhhat değerlendirmesi için 'isnadı hasendir' der. Bk. Muḥammed b. Yezîd Ebû Abdullah el-Ḳazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muḥammed Fuâd Abdülbâkî (Kâhire: İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), "Fiten", 22.

¹⁸⁹ Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 3/308.

¹⁹⁰ el-Mü'min, 40/60.

¹⁹¹ Hûd, 11/114.

¹⁹² Muḥammed b. İsmail el-Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2011), "Enbiya" 1.

¹⁹³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Kitâbü'l-Erbâin fi usûli'd-dîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 9; Hakîm es-Semerkindî, *es-Sevâdü'l-a'zam* (İstanbul: Mektebetü Yasin, 2012), 21-22.

¹⁹⁴ el-Ankebût, 29/69.

¹⁹⁵ el-Bakara, 2/222.

¹⁹⁶ İbrahim, 14/7.

4. Şiddet/zorluk kazâsı: Sahibine bu kazâyı sabır ve rızâ ile karşılamak düşer ki Allah Teâlâ da ona uhrevî nimetler ihsan etsin. Nitekim Allah Teâlâ: "Yalnız sabredenlere mükâfatları hesapsız ödenecektir"¹⁹⁷ buyurmaktadır.

Geriyeye şu problem kalır: Zorluklara, belâlara sabretmek, aynı şekilde, tevekkülde bulunmak ve bütün işleri Allah'a havale etmek, zorlukların ve belâların uzaklaştırılmasına yönelik duâlara aykırıdır. Halbuki Allah Teâlâ "Bana duâ edin, kabul edeyim"¹⁹⁸ buyurmuştur. Buna karşı şöyle demek mümkün olur: Sabra aykırı olan, ızdırabı dışarı vurarak sıkıntılara ve musibetlere katlanmamaktır.

Şüphesiz aykırılık, duânın zikri geçen uzaklaştırma için Allah (262b) Teâlâ tarafından olan âdete ait bir sebep oluşu bilinmediğinde gerçekleşir. Eğer duâ âdete ait bir sebep olarak bilinirse o zaman zıtlık olmaz. Bu şartla (âdete ait sebep olma), dağlama gibi vehmî sebeplerin tevekküle aykırı olmayışı açık bir şekilde ifade edildiği halde vehmî olmayan sebepler (sabır ve tevekküle) nasıl zıtlık teşkil eder? (Pekâlâ! Zıtlık hiç söz konusu olmaz mı?) Evet, sebeplere derinlemesine dalmada tevekkülün kemâline aykırılık mümkün olsa da lakin o aykırılık vehmî sebeplerde geçerli olmaktadır. Duâ ise zannî hatta kat'î/kesin sebeplerdendir. Bundan, sabrın sevabına erişme gayesiyle duânın terkedilmesine nazaran duâ etmenin daha faziletli oluşunun dile getirilmesinin delili ortaya çıkmaktadır. Bunun için denilir ki neticelere (*müsebbebât*) ulaşmanın vesilesi olduğu zannedilen (zann-ı gâlib ile bilinen) zâhir/görünür sebeplere yönelmek asla tevekküle aykırılık teşkil etmez; bilakis onu terk etmenin Resûl-i Ekrem'in Allah Teâlâ'dan kendisini korumasını istediği tembelliğe, hikmetin terk ve iptaline yaklaştırdığı düşünülür. Resûl-i Ekrem'in "Ömrü ancak iyilik artırır" sözü sanki özel olanın genel olana atfî türündendir. İyilik, muallak kazânın (ömrün) kendisini mutlak olarak artırır ve mübrem kazâyı (ömrü) da sevapla veya ismin ve eserin kalıcılığıyla şereflendirir. Umulur ki Allah Teâlâ'nın "Bir canlıya ömür verilmesi de onun ömründen azaltılması da mutlaka bir kitaptadır,"¹⁹⁹ ve "Allah dilediğini siler, (dilediğini de) sabit bırakır"²⁰⁰ meâlindeki kelâmları ile birinci kısma (*muallak kazâ*) işaret edilmiştir. Levh-i mahfûzun yazımı da "Zeyd haccederse ömrü altmış yıl, aksi takdirde kırk yıl olmasıyla"²⁰¹ şekillendirilir. Resûl-i Ekrem'in "Sadaka belâyı uzaklaştırır ve ömrü artırır"²⁰² ve "İyilik ve güzel komşuluk memleketleri mâmur eder, ömürleri artırır"²⁰³ sözleri de onu destekler. Ve yine umulur ki Allah Teâlâ'nın "Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler,"²⁰⁴ "Allah, eceli geldiğinde hiç kimseyi (ölümünü) ertelemez"²⁰⁵ meâlindeki kelâmları ve Resûl-i Ekrem'in "Anne rahmindeyken çocuğun rızkı, ameli ve eceli yazılır"²⁰⁶ sözüyle ikinci kısma (*mübrem kazâ*) işaret edilmiştir.

Bundan dolayıdır ki, nasları birbirleriyle uyumlu kılma hususunda, daha önceki iki âyetten anlaşılan artma ve eksilmeyi onların ölüm meleği ve diğer vekil (melek)lere nazaran

¹⁹⁷ ez-Zümer, 39/10.

¹⁹⁸ el-Mü'min, 40/60.

¹⁹⁹ el-Fâtır, 35/11.

²⁰⁰ er-Ra'd, 13/39.

²⁰¹ Taftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid)*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 223; Nureddin es-Sâbü'nî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 150-151.

²⁰² Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Uşaylî, *ed-Du'afâ ü'l-kebîr*. thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 3/117.

²⁰³ Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Seybânî, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 42/153.

²⁰⁴ el-A'râf, 7/34.

²⁰⁵ el-Münâfikûn, 63/11.

²⁰⁶ Buhârî, "Enbiyâ" 1; Müslim, "Kader", 1.

olmalarına hasretmeye ihtiyaç olmadığı gibi son iki âyetten anlaşılan ertelenmezlik, ecelin gelmesi anlamındaki şartın gerçekleşmesinden sonradır denilmesine de neredeyse ihtiyaç duyulmaz. Bundan birinci vechin (yani iyiliğin [muallak] kazânın/ömrün zâtını artırdığı şeklindeki yorumun) kuvveti anlaşılıyor; fakat çoğunluğun ifadesinden anlaşılan ikinci vecihtir (yani iyiliğin [mübrem] kazâyı/ömrü, onun ismini ve eserini kalıcı kılarak şereflendirdiği yorumu.) İyiliğin ömrü artırmasının hayrın çoğalmasına hamledilmesi²⁰⁷ şeklinde ikinci vechin (*mübrem kazâ*), ecelin önüne geçmenin olmayacağını kesin şekilde belirten nasların bulunması ile gerekçelendirilmesinin durumu da bilinir. Meğerki bu, Allah'ın ilmine hamledilsin. Zira mesela Allah Teâlâ'nın altmış yaşında öleceğini bildiği bir kimsenin öne gelme ve geri kalma ile ölüm zamanının değişmesi kesinlikle imkânsız olur. Bu husus, -birinci ecelin levh-i mahfûz ve melek nezdindeki şeye ve ikinci ecelin de Allah Teâlâ'nın "*Bütün kitapların aslı (levh-i mahfûz) O'nun nezdindedir*"²⁰⁸ meâlindeki kelâmına işaret ettiği şeklindeki tefsire göre - Allah Teâlâ'nın "*Sonra bir ecel takdir etti ve O'nun nezdinde bilinen bir ecel de vardır*"²⁰⁹ meâlindeki kelâmıyla tafsil edilmiştir. [Abdullah] b. Abbâs'tan (r.a.) rivayet edilen hadise dayanılarak bu âyetin, birinci ecelin doğumdan ölüme kadar olan müddet, ikinci ecelin de ölümden dirilişe kadar olan müddet şeklindeki tefsiriyle de aynı şekilde (âyetler arasında) tevfiik sağlanır. Namaz, adalet ve sadaka gibi ameller sebebiyle ikinci ecelden ömür eceli olan birinci ecele ilave yapıldığı gibi kötülükler ve iyiliğin terki sebebiyle birinci ecelden ikinci ecele ilave yapılır. Öne gelme ve geri kalmanın yokluğu ise yalnızca birinci eceli değil her iki eceli de kapsayan mutlak anlamdaki ecele nispetlidir. İslâm filozoflarının (*hukemâ-i İslâm*), canlı için doğuştan gelen fitrî nem ve ısrının dağılıp sönmesi sebebiyle ölümünü ifade eden tabîi ecel (ecel-i müsemma); ve afetler, hastalıklar hasebiyle de ihtirâmî ecel (ecel-i kazâ) söz konusudur;²¹⁰ yani afet ve hastalıklardan bir şey başına gelirse tabîi ecelden önce ölür, gelmezse tabii rutubetin bitimine kadar yaşar şeklindeki anlayışını yukarıda zikredilen şeye döndürmek mümkün olur. Fakat bunun fikhî kıyas-ı maa'l-fârik kabîlinden olduğu ve mezkûr hadisin ifade ettiği sınırlandırmanın (*hasr*) dışında kaldığı açıktır. Hadiste vâki olan iyiliği genelleştirmekle zorluğa yönelmenin, bir mana talebinde salt zannın yeterli olduğunun iddia edilmesi dışında, bir gerekçesi de yok. Ve sen, doğru anlayışın bunu hoş karşılamadığını bilirsin.

Bir de şu var ki ömür, hayal edilen (*mevhûm*) bir başlangıçtan hayal edilen bir sona hayalî (*vehmî*) bir uzanma ve hayal edilen iki sınırla sınırlanmış olan hayal edilmiş zamandır. O halde varlığı olmayan şeyde nasıl artma ve eksilme düşünülebilir?

Biz şöyle deriz: **(263a)** Varlıkları dile getirilen, hâl ve hâzır ile ifadelendirilen anların çokluğu ve azlığı itibariyle, artma ve eksilmenin oluşu câizdir. Yahut ömür bedeninin ruhunun devamıyla vasıflandığı müddettir; zikredilen vasıflanmanın devamıyla da ömrün artması mümkün olur. Şöyle de denilmiştir: Yokluk durumunda bulunan (*ma'dûm*) şeyler var olan itibarlarla mevcûd olurlar. Ömürden zamanın cüzleriyle beraber olan hayat kastedilirse bunun da bir vechi vardır.

Şayet, "kazânın geri çevrilmesinin duâyâ, ömrün artırılmasının da iyiliğe dayan(dırıl)ması hususunda delil nedir ve geri çevirme onun yerini tuttuğu halde artırmayı (ifade etmeye) ne

²⁰⁷ Sa'deddin et-Teftâzânî, *el-Makâsîd Kelâm İlminin Maksatları*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 607.

²⁰⁸ er-Ra'd, 13/39.

²⁰⁹ el-En'âm, 6/2.

²¹⁰ Kestelî, *Hâşiyetü'l-Kestelî alâ Şerhi'l-'Akâid*, (*Hayâlî'nin Hâşiyesi ve onun üzerine Bihîstî'nin Hâşiyesiyle birlikte*) (Dersâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1313), 127; Abdullah Kahraman, *İhvân-ı Safâ Risâleleri* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 3/241.

ihtiyaç var?" denilirse, biz de şöyle deriz: Fayda ve karşılaşma hadisinin²¹¹ teyid ettiği gibi "geri çevirmeden (*red*)" başa gelen kazâyâ fayda verme anlaşılması itibariyle iyiliğe nispetle duâyâ daha da ehemmiyet vermek (*mübâlağa*) için olması mümkündür. İyiliğe gelince, kazâ başa geldikten sonra fayda verip vermediği bilinmiyor. Geri çevirmenin artırmanın yerini tutması, ilk önerme ikinci önermeden mutlak manada genel olduğunda söz konusu olur; fakat bu genellik, ikinci yüklem (ömrü artırma) birinci yüklem (kazâyı geri çevirme) mutlak manada özel olması ve aynı şekilde birinci konunun (duâ) da ikinci konudan (iyilik) mutlak manada özel olması sebebiyle menedilmiştir. Birinci önermenin ikinci önermenin yerini tuttuğu kabul edilse, ikincinin (iyilik ömrü artırır) birincinin (duâ kazâyı geri çevirir) tefsiri olma yoluyla gelmesi câiz olur; çünkü ömür kazâdandır, ömrün artırılması ise kazânın geri çevrilmesidir ve duâ da iyiliktir. Çünkü burada iyilikten (*birr*) açıkça anlaşılman mana, iyilik etmek anlamına gelen meşhur manayla sınırlı olmaksızın mutlak iyiliktir. Bununla, Resûl-i Ekrem'in "Sadaka belâyı geri çevirir ve ömrü artırır" ve "Sadaka ve sıla-i rahim memleketleri mamur eder ve ömürleri artırır" sözlerinin benzerleri sebebiyle hasır hakkında oluşan şüphe de giderilir. Hasrı, izâfi veya iddiâ kılmaya da ihtiyaç yoktur. Ve ikincinin (iyilik ömrü artırır) birinciye (duâ kazâyı geri çevirir) atfının illetin malûle atfı kabilinden olması da mümkündür, şu anlamda "duâ kazâyı geri çevirir; çünkü duâ iyiliktir ve iyilik kazâyı geri çevirir." Sonra şöyle deriz: "Çünkü iyilik ömrü artırır" ve "ömrü artıran her şey kazâyı geri çevirir;" ikinci (iyilik ömrü artırır,) iki öncülü gizli/örtük (*matvî*) olan kıyasın büyük öncülünün (iyilik kazâyı geri çevirir) yerine geçen gizli/örtük büyük öncül (ömrü artıran her şey kazâyı geri çevirir) için olan küçük öncüdür. Fakat ikincinin, mesela kabul veya burhan vasıtasıyla açık ya da bilinen olması iddiasına ihtiyaç duyulur.

Bu hadisle "duâların faydası olsaydı kazânın değişmesi gerekirdi; fakat tâli (yani kazânın değişmesi) bâtıldır" sözleriyle duânın faydasını olumsuzlayan Mu'tezile'nin aleyhine delil getirilir. Delilin tasviri ya muâraza ile olabilir, mesela şöyle denilir: Duâ kazâyı geri çevirir ve kazâyı geri çeviren her şeyin faydası vardır. Veya şöyle denilir: Duâ, Resûlullah'tan hakkında "Kazâyı ancak duâ geri çevirir" sözü varid olan şeydir; durumu böyle olan her şeyin faydası söz konusudur. Aynı şekilde engelleme (*men*) ile delil getirmek de mümkün olur, mesela şöyle denilir: Mübrem kazâyı kastederseniz gereklilik (*mülâzemet*) kabul edilmez; çünkü mübrem kazânın kendisinin değişmemesiyle birlikte duâlar vasıtasıyla fayda görülür. Mutlak kazâyı veya muallak kazâyı kastederseniz tâlinin batıl oluşu kabul edilmez, nitekim Resûlullah'tan "Kazâyı ancak duâ geri çevirir" sözü rivayet edilmiştir. Mülâzemetteki kazâdan mübrem kazâ kastedilirse, istisnâ kıyasta da muallak kazâ kastedilirse veyahut da bunların aksi kastedilirse, buna müsaade edildikten sonra orta terimin tekrarı engellenir/reddedilir.

Bu risâle, engellerin dalgalarının çarptığı ve zarar verdiği anda bu hususta eksikliği olan ve ötekinde hazırlığı olmayan kimseden aceleyle meydana gelen şeydir.

Bundan dolayı hakikatlere ulaşmak ve inceliklere vakıf olmak zor bir şeydir. Meramın güzelliğine ulaşmak için en yüksek makama ve en güzel kelâma kavuşmak nerede!

Öncesinde ve sonrasında bütün hamdler Allah'adır. Sonsuz ve sınırsız bir şekilde salât da Allah'ın habibi olan Resûl-i Ekrem'edir. Fâzıl Üstad Hâdimî'ye nispet edilen risâle tamamlandı. Allah onun ilmi ve hilmi ile bizi faydalandırsın. Risâle 1162 senesinde tamamlandı.

²¹¹ "Duâ inmiş (başta gelen) ve henüz inmemiş (henüz başta gelmeyen) belâlara karşı faydalı olur. Belâ mutlaka iner ama sonra duâ ile karşılaşır".

4. Risâlenin Değerlendirilmesi

4.1. Kazâ-Duâ İlişkisi

Hâdimî bu risâlede, "Kazâyı ancak duâ geri çevirir ve ömrü de ancak iyilik uzatır"²¹² hadisini kelâm, felsefe ve mantık ilimleri çerçevesinde detaylı bir incelemeye tâbi tutmaktadır. Kazâ ve kader terimlerinin tanımında Eş'arîlerin görüşünü aktaran Hâdimî, *Şerhu'l-Mevâkıf* tan iktibasla şöyle demektedir: "Eş'arîler'e göre kazâ, eşyaya bağlanan ezeli irâdedir; kader ise özel bir ölçü ve belirli bir takdir üzere şeylerin yaratılmasıdır (icâd)".²¹³ Söz konusu hadiste bahsedilen kazâ, başka bir rivayette gelen "kaderi duâdan başkası geri çevirmez" hadisindeki kaderi de kapsamaktadır.²¹⁴ Hâdimî'nin tanımına göre kısaca kazâ mevcûdâtın levh-i mahfûzda icmâlî olarak var olması; kader ise, kazânın özel/belirli bir vakitte yaratma yoluyla ve husûsî unsurlarla detaylandırılmasıdır.²¹⁵ Şeyhzâde, En'âm Sûresi'nin ikinci âyetinin tefsirinde, mezkûr hadisi zikretmekte ve bu hadisteki "kazâ" kavramını kulun başına gelmesinden korktuğu belâ ve musibetler; "redd" kavramını da başa gelen belâ ve musibetin, tahammül etme yoluyla kula kolaylaştırılması olarak yorumlamaktadır.²¹⁶ Hâdimî de bu yorumu tekrar ederek şu ilavede bulunur: "Duânın geri çevireceği (söylenen) kazâ ile burada, Allah Teâlâ'nın hükmü ve irâdesi değil, kulun başına gelmesinden korktuğu belâ ve musibetler kastedilmektedir".²¹⁷ Bu şekilde, belâ ve musibetler, aynı zamanda kazâ ve kader konusunda şuurumuzun uyanmasına vesîle olmaktadır.²¹⁸

Hâdimî, duânın kazâyı etkisini ele alırken öncelikli olarak, kazâyı, "kazâ-i mübrem" ve "kazâ-i muallak" olarak ikiye ayırmaktadır.²¹⁹ Buna göre duâ, başa gelen ve gelecek olan muallak kazâyı kuldun uzaklaştırır, mübrem kazâyı da kula kolaylaştırır. Yalnız duâ mübrem kazâyı kolaylaştırmasına rağmen kul (bir imtihan olarak) o mübrem kazânın zorluklarını, hafifletilmiş ve kolaylaştırılmış olarak da olsa yaşar.²²⁰ Burada duânın kula yardımı, belânın üstesinden gelebilmesi için kula verilen sabrın artırılması şeklinde anlaşılabilir. Zira hadiste geldiği üzere "Duâ inen (başta gelen) ve henüz inmeyen (başta gelecek olan) belâlara karşı faydalı olur. Belâ mutlaka iner ama sonra onu duâ karşılar da kıyamete kadar onunla çarpışır".²²¹ Duâda söz konusu edilen şey muallak değil de mübrem kazâ ile ilgiliyse, o da "gerçekleşmek üzere" yahut

²¹² et-Tirmizî, *es-Sünen*, "Kader", 6.

²¹³ el-Hâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 262a; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/7308.

²¹⁴ el-Hâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 262a.

²¹⁵ el-Hâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 262a.

²¹⁶ Muhammed b. Muslihuddin Muştafa el-Kocevî Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ tefsiri'l-Kaçı el-Beydâvî*, nşr. Muhammed Abdülkadir Şahin (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1999), 3/7.

²¹⁷ el-Hâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 262a.

²¹⁸ Muhammed Altaytaş, "İslâm İnancı Açısından Çağımızda İnsanın Kaderi ve Özgürlüğü Meselesine Bir Bakış", *Kelâm Araştırmaları* 13/1 (2015), 41.

²¹⁹ Kazâ-i mübrem, şart ve sebebe bağlı olmadığından değişmez. Kazâ-i muallak ise şart ve sebebe bağlı olduğundan değişebilir. Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/62. Kâmil Miras (ö. 1957) ise mübrem-muallak ayrımını, kader ve kazâ kavramları üzerinden yapmaktadır: Kader değişikliğe uğramaz. Kazâ ise mahv ve isbât yoluyla değişikliğe uğrayabilir. Kamil Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, haz. Mücteba Uğur -M. Cemal Sofuoğlu (Ankara: Emel Matbaacılık, 1980), 12/222. Dolayısıyla kazâ-i mübrem kayıtsız şartsız gerçekleştiğinden, lafzî-fiilî duâlar ile de, tedbirlerle de savuşturulamaz. Mübrem kazâ da kendi içinde iki kısma ayrılır: Allah katında kazâ-i muallak olduğu halde levh-i mahfûzda ve meleklerin katında mübrem görünen kazâ vardır. Muallak kazâ gibi bu mübrem sûretindeki kazâ da duâ ve tedbir ile savuşturulur. Abdülkadir Geylânî'nin (ö. 561/1165-66) "Ben mübrem kazâyı da defederim" sözü bu mübrem sûretindeki muallak kazâyı göre söylenmiştir. Bk. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, çev. Ahmed Avni Konuk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/24-25.

²²⁰ el-Hâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 261b; Ebû Saîd Muhammed Hâdimî, *Tarikat-ı Muhammediyye Şerhi: Berîka*, çev. Bedreddin Çetiner vd. (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1989), 2/22.

²²¹ en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/669; et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 3/66.

"kesinleşmiş" anlamlarına geldiğinden duânın karşılığı bu dünyada verilmez ise âhiret hayatında mükâfat olarak karşılığı görülür.²²² Öte yandan risâlede "duâ, kulun ihtiyârî fiillerinden olduğu için bundan cebir gerekmez. Bu husus cebr-i mutavassıt ile ve zorunluluğun ihtiyârla gerçekleşmesinin ihtiyâra zıtlık teşkil etmeyip bilakis ona kesinlik sağlamasıyla sabit olmuştur."²²³ ifadelerini kullanan Hâdimî, bu konuda Ebû İshâk İsferyânî'nin görüşünün tercih edilen görüş olduğunu söylemekte²²⁴ ve kendisi de bu görüşe meyiletmektedir. Zira Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi, büyüğümüz diyerek Hâdimî'nin *Şerhu'l-besmele* ve *Risâle fi hakkı ef'âli'l-ibâd* adlı eserlerinden yaptığı iktibasta Ebû İshâk İsferyânî'nin muradını şu şekilde açıklamaktadır: "Allah kulda başlangıç anlamında bir kudret yarattı. Kul bu kudrette zorunludur. Sonra kul bu kudreti kendi tarafından fiil ve terkten her birine bedel yoluyla sarf eder. Bu kudretle iki eşit olan şeyden birini diğerine tercih eder. Bu sarf mevcûd olmayan hâl cinsindedir ve irâde-i cüz'iyeye diye isimlendirilir. Kul ne zaman kudretini fiile tam olarak sarf ederse, Allah bu fiili âdeti üzere yaratır. Allah'ın fiili yaratmada tek başına olması doğru olsa da kulun tek başına olması doğru olmaz. Sonuç olarak bu fiil iki kudretin toplamıyla meydana gelmiş olur. Fiilin Allah'ın kudretiyle meydana gelmesi salt cebir, kulun kudretiyle meydana gelmesi tefvîzdir. Hakkında konuşmakta olduğumuz bu durumda ise cebr-i mutavassıt müşahede edilmektedir."²²⁵

Makbul duâların yanında, makbul olduğuna dair bir emarenin ortaya çıkmadığı duâlar hakkında Hâdimî, "duâ ile istenilen şeyde kulun kabiliyeti/nasibi yoksa bu durum kişi ile Allah arasında bir perdedir/engeldir ve bu sebeple bazı istekler duâ eden kula ulaşmaz" demeye gerek yok demektedir. Zira müstecâb duânın emareleri, fiilî olmayıp imkân dâhilinde olduğundan her kulda zâhir olmayabilir ya da hadiste ifade edilen hükmün fiilî olmayıp mümkün olması da caizdir. Duâların bazısının da Allah'ın hikmeti gereği kabul olacağı vakte kadar beklemesi mümkündür. Çünkü duânın müstecâb olacağı vakitler gizlidir, kul bunu bilemez.²²⁶

"Bana duâ edin duânızı kabul edeyim",²²⁷ "bana duâ ettiğinde, duâ edenin dileğine karşılık veririm"²²⁸ âyetleri de²²⁹ Allah Teâlâ'nın duâlara icâbet edeceğini vurgulamaktadır. Hâdimî'ye göre, duâ eden kula düşen vazife de duânın kabulü ve fayda vermesi için muhaddisler ile ulemânın tespit ettiği tüm şartlara uymak ve duânın kabulünün önündeki engelleri de ortadan kaldırmaktır. Hatta kul duânın icâbet zamanlarını ve mekânlarını dahi gözetmelidir.²³⁰ Kulun üzerine düşen görevleri layıkıyla yerine getirmesi sonucu yapılan duâ mübrem kazâyı kolaylaştırır ve muallak kazâyı da uzaklaştırır. Böyle bir duâ, dünya ve âhiret musibetlerinin zatını da vasfını da ortadan kaldırır, yani dünyada da âhirette de müminin karşılaştığı belâ ve musibetlerin zorluklarını ortadan kaldırdığı gibi kendilerini de ortadan kaldırır. Kâfirin duâsında

²²² el-Ĥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 261b.

²²³ Ĥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ ve'l-kader*, 261b; Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 3/252.

²²⁴ Murat Karacan, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Âlimi Hâdimî'nin İnsan Fiillerine Dair Bir Risâlesi Tercüme ve Tahlil", *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*, ed. Osman Demir vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2017), 253.

²²⁵ Mehmet Fatih Soysal, "Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi'nin (ö. 1305/1888) el-Mebâhisü'd-Defîniyye fi Hakkı'l-İrâdeti'l-Cüz'iyeye Adlı Eserinin Neşri", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 46; Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi, "İrâde-i Cüz'iyeye Risâlesi", çev. Mehmet Fatih Soysal, *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi III* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 1016; Karacan, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Âlimi Hâdimî'nin İnsan Fiillerine Dair Bir Risâlesi Tercüme ve Tahlil", 254-255; Ayrıca bk. Soysal, "Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi'nin el-Mebâhisü'd-Defîniyye fi Hakkı'l-İrâdeti'l-Cüz'iyeye Adlı Eserinin Tahlili", 1050-1051.

²²⁶ el-Ĥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 261b.

²²⁷ el-Mü'min 40/60.

²²⁸ el-Bakara 2/186.

²²⁹ Hâdimî, *Berîka*, 2/21-22.

²³⁰ el-Ĥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 261b; Hâdimî, *Berîka*, 2/22.

ise durum farklıdır. Hâdimî'ye göre sadece bu dünya hayatına mahsus olmak üzere kâfirin duâsına da icabet edilebilir. Dolayısıyla kâfirin duâsı da bu dünyada musibetlerin kendisini de zorluğunu da ortadan kaldıracaktır, âhirette ise musibetlerin kendisini değil sadece zorluğunu ortadan kaldıracaktır.²³¹ Ayrıca Hâdimî, belâ ve musibetlerin uzaklaştırılmasında ibadetin (hasenât) de bir katkısı olduğunu "şüphesiz ki iyilikler (hasenât) kötülükleri yok eder"²³² âyetinden hareketle söylemekte ve duâ gibi hasenâtın da kazâyı geri çevirdiğini belirtmektedir. Diğer taraftan Hâdimî her şeyin kazâyı dâhil olduğunu, kazânın ise hiçbir şey ile sınırlandırılmayacağını belirtmektedir. Buna göre kâinata olup-biten her şey, Allah Teâlâ'nın kazâ ve kaderiyle vücuda gelmektedir. Zira Allah Teâlâ'nın kazâ ve kaderinden gayri hiçbir şey vücud bulamaz.²³³ Hâdimî'nin kaynak zikretmeden seleflerinden aktardığına göre Allah Teâlâ'nın kazâsı, bazı kullarda tâatler/ibadetler, bazılarında ma'siyet/günahlar, kimilerinde nimetler ve diğerlerinde de belâ ve musibetler olarak vücuda gelmektedir. Söz konusu kazâ türlerine muhatap olan kulun onları nasıl karşılaması gerektiği de zikredilmektedir.²³⁴ Hadisi şerifte duanın geri çevireceği söylenen kazânın Şeyhzâde ve Hâdimî tarafından belâ ve musibet olarak yorumunun da, aynı zamanda Semerkandî ve Gazzâlî'nin dörtlü kazâ tasnifinden biri olan şiddet kazâsına dayandığını söyleyebiliriz.

4.2. Ömrün Uzaması ve Kısılması

Mâtürîdî ve Eş'arî alimlere göre bütün canlılar için ecel tektir ve kesinlikle değişmeyecektir. Yani insan ömründe uzama ve kısalma söz konusu değildir.²³⁵ Ömür kavramını esas alan bu anlayışı Hâdimî de paylaşmaktadır. Fakat âyetlerde belirtilen ecel anlayışı,²³⁶ ömrün uzayacağını bildiren hadislerle zâhîrde tenakuz oluşturmaktadır. En'âm Sûresi'nin ikinci âyetinin tefsirinde ecel konusundaki görüşlerden biri olan İbn Abbas'tan şu rivayet aktarılmaktadır: "Birinci ecel, doğumdan ölüme kadar olan müddettir. İkinci ecel ise, ölümlü başlayıp yeniden dirilişe kadar sürecek olan müddettir".²³⁷ Hâdimî, İbn Abbas'ın bu rivayetine dayanarak mezkûr tenâkuzu şöyle çözümlenmektedir: Birr, silâ-i rahim, sadaka gibi ameller birinci eceli yani dünya hayatını uzatmakta, ikinci eceli yani kabir hayatını ise kısaltmaktadır. Aynı şekilde kötülük ve günahlar ile geçen bir ömür de birinci eceli kısaltmakta ikinci eceli ise uzatmaktadır. Dolayısıyla bu yorumda, birinci veya ikinci eceli değil de mutlak eceli yani doğum ile yeniden diriliş arasındaki zamanı ölçü alırsak ömürde uzama ve kısalma söz konusu olmamaktadır.²³⁸ Ayrıca Hâdimî, hükemânın tabîi ve ihtirâmî ecel şeklindeki ayrımlarının,²³⁹ İbn Abbas'tan aktarılan ecel ayrımına kıyas edilemeyeceğini, edilirse de bu kıyasın, kıyas maal-fârik olacağını söylemektedir. Zira hükemânın ihtirâmî ecel anlayışında ömrün kısalması anlamı olmakla beraber tabîi ecel anlayışında ömrün uzamasından bahsedilemez. Bu ecel anlayışında ömrün uzamasının (sadece) iyiliğe has kılınması da söz konusu değildir. Bu iki fark kıyas yapmayı engelleyen ciddi bir farktır.

²³¹ el-Ĥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 262a.

²³² Hûd, 11/114.

²³³ Altaytaş, "İslâm İnancı Açısından Çağımızda İnsanın Kaderi ve Özgürlüğü Meselesine Bir Bakış", 38.

²³⁴ Tâat kazâsı, mâsiyet kazâsı, nimet kazâsı ve şiddet kazâsı. Hâdimî'nin kaynak belirtmediği bu dörtlü kazâ tasnifini ilk olarak Hakîm es-Semerkandî'nin es-Sevâdü'l-a'zam, sonrasında da Gazzâlî'nin el-Erbaîn fi usûli'd-dîn adlı eserinde görmekteyiz. Bk. es-Semerkandî, *es-Sevâdü'l-a'zam*, 21-22; Gazzâlî, *Kitâbü'l-Erbaîn*, 9; el-Ĥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 262a.

²³⁵ es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, 150-151; Taftâzânî, *Kelâm İlmi*, 222-223; Cihat Tunç, "Ecel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/381.

²³⁶ Hâdimî, el-Fâtır on birinci ayette bahsedilen ömrün uzaması ibaresinin, âlimlerin çoğunluğu tarafından hayırın çoğalması ve adının ve eserinin kalıcı kılınarak kişiye şerefli bir ömür bahşedilmesi şeklinde yorumlandığını söylemektedir. el-Ĥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 262b.

²³⁷ Ebusuûd Efendi, *Ebusuûd Tefsiri*, çev. Ali Akın (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2006), 4/817.

²³⁸ el-Ĥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 262b.

²³⁹ Kahraman, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 3/241.

Dolayısıyla Hâdimî'ye göre bu iki meseleyi, aralarında illet benzerliği bulunmadığından kıyas etmek, kıyas maal-fâriktir.²⁴⁰

Risâlede Hâdimî, ömrün uzaması meselesini ömür kavramı üzerinden de çözümlemeye çalışmaktadır. Mütakellimîne göre zaman, hariçte varlığı bulunmayıp zihinde tasavvur edilen ve anlardan oluşan mevhum bir kavramdır.²⁴¹ Risâlede hariçte varlığı bulunmayan zamandan bir cüz ve mevhum bir başlangıçtan, mevhum bir sona doğru devam eden bir süreç olan ömürde, uzama ve kısalmadan bahsedilemeyeceği belirtilmektedir.²⁴² Zira Hâdimî'ye göre ömrün başı ve sonu da zamanın kendisi gibi, hariçte varlığı bulunmayan bir şeydir. O bizim zihnimizde vehmettiğimiz bir şeydir. Sadece zihinde bir vehim olarak var olan zanna dayalı bir şeyde herkesçe müşahede olunan bir uzama ve kısalmanın varlığını düşünemeyiz. Nasıl ki onların azlığı ya da çokluğundan bahsediyoruz, ömür de anlardan oluştuğuna göre, onların azlığını, ömrün kısalığı, onların çokluğunu ise ömrün uzun olması olarak düşünebiliriz. Ömrün başlangıç ve sonunu nasıl ki zihnimizde tasavvur ediyoruz, aynı şekilde başlangıç ve son arasındaki onların toplamının azlığı ya da çokluğunu da zihnimizde tasavvur edebiliriz.²⁴³

Hâdimî, ma'dûm-mevcûd ilişkisi üzerinden hayat-zaman ilişkisini ise şöyle ele almaktadır: Var olan şeyler üzerinden ma'dûma²⁴⁴ dair bir değerlendirme yapıldığında ya da ma'dûmlar, var olanlara nispet edildiklerinde ancak o zaman var olma vasıflarını kazanabilirler. Fârâbî de varlığa nispetle 'olabilen yokluğu' "şey" kabul eder ve ma'dûmun, "varlığa ve konuya nispetle kavranabileceğini düşünür". İbn Sînâ'ya göre de adem/ma'dûm "herhangi bir yolla varlık sayesinde bilinir".²⁴⁵ Dolayısıyla hayata nispetle ve hayat üzerinden değerlendirerek zamana varlık vasfı kazandırabiliriz. Hayatı zamanla ilişkilendirerek, zamana hayatın varlığı açısından baktığımızda, nasıl ki hayat varsa, bu hayat üzerinden o zamanın da var olduğunu söyleyebiliriz.²⁴⁶ Burada Hâdimî'nin İslâm felsefesinden de beslendiği görülmektedir.

Diğer taraftan Hâdimî, ömrün uzaması meselesini ruhun varlığı üzerinden de değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Ona göre ömür; beden ruh ile birlikte olabilme müddetidir. Bedenin canlı olarak vasıflanması, ruhun mevcudiyetinin devamlılığını ifade eder. Yani ruh bedende olduğu/durduğu sürece ömür devam eder. Ömrün uzaması da ruhun bedende (daha fazla) kalış süresi olarak anlaşılabilir. Ruh bedende ne kadar fazla kalırsa ömür de o oranda uzamış olur.²⁴⁷

İki önermeden oluşan hadiste, birinci önermenin zikrinin, ikinci önermenin zikrini gerektirmeyecek şekilde onu da kapsadığı, dolayısıyla duânın kazâyı geri çevirdiği ifade edildikten sonra, ayrıca iyiliğin de ömrü uzattığını zikretmeye ne gerek var diye bir itiraz geldiği takdirde Hâdimî, bunun mümkün olduğunu söyleriz demektedir. Zira Hâdimî'ye göre duânın muallak kazâyı her halükârda geri çevirdiğini bildiğimiz halde birr'in ömrü uzatmasından başka bir faydasını bilmiyoruz. Bir de duâda mübalağa olmasından dolayı, yani bu iki açıdan, birr ve duâ birbirinden farklı olduğu için iki önermenin de ayrı ayrı zikredilmeleri mümkündür. İki

²⁴⁰ el-Ḥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 262b.

²⁴¹ el-Ḥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 262b hamisinde.

²⁴² el-Ḥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 262b.

²⁴³ el-Ḥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 262b-263a.

²⁴⁴ Mu'tezile ma'dûmun, 'sâbit' ve 'şey' olduğunu ve zihnin dışında bir varlığı bulunduğunu kabul ederken Ehl-i sünnet ise ma'dûmu 'hiçbir şey değil' şeklinde açıklayarak ona bir gerçeklik tanımaktan kaçınmıştır. Nefy ile eşanlı olan adem zihnî bir kavram olup hariçte varlığı yoktur. Bu sebeple adem/ma'dûm varlık sayesinde bilinir. Yusuf Şevki Yavuz, "Adem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/356.

²⁴⁵ Yavuz, "Adem", 1/357.

²⁴⁶ Ḥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ ve'l-kader*, 263a.

²⁴⁷ el-Ḥâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 263a.

önermenin yüklemelerinden birinci yüklem olan ömrün uzaması, ikinci yüklem olan kazânın geri çevrilmesinden daha genel bir ifadedir. Konuları olan duâ ve birr kavramlarına gelince, duâ birr'den daha özel ve farklı bir kavramdır. Dolayısıyla birr kavramı da duâyâ göre daha genel bir kavram olduğundan 'kazâyı ancak duâ geri çevirir' önermesinden sonra 'ömrü ancak birr uzatır' önermesinin gelmesi de mümkün olmaktadır. Bu noktada Hâdimî tartışmayı şöyle sürdürüyor: Birinci önermenin iddia edildiği gibi daha mutlak ve genel olduğunu, bu sebeple de ikinci önermeyi kapsadığını, ikincinin birincinin fertlerinden bir fert olduğunu varsayalım. Yine bu durumda da ikinci önerme birincinin tefsiri/açıklaması olarak gelebilir demektir. Atfı tefsir kabilinden gelmiş olma ihtimalini de şöyle açıklamaktadır: Ömür kazâdandır, ömrün uzaması da takdir edilmiş olan ölümü (ölüm kazâsını) geri çevirmek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla duânın ömrü uzatması, takdir edilen ölümün (ölüm kazâsının) geri çevrilmesi olarak anlaşılabilir. Hadîste yer alan "birr" kavramından kastedilen ise meşhur anlamı olan iyilik etmek (*ihsan*) değil, mutlak iyiliktir. Bu durumda infak, sadaka, sıla-i rahim, adil olmak gibi başkalarına katkıda bulunan veya başkalarını sıkıntılardan kurtaran durumlar da birr'in yani mutlak iyiliğin kapsamı altına girer. Duâda ise başkalarına yansıyan bir iyilikten ziyade daha çok kişinin kendisine itminan veren manevi durumlar anlaşılır. Ancak birr kavramını mutlak iyilik anlamında düşündüğümüz zaman, duâ da iyiliklerden bir iyilik olarak anlaşılır. Böyle anlaşıldığında da hadisteki iki önermeyi, ikinci önerme atf-ı tefsir olacak şekilde, şöyle oluşturabiliriz: Duâ, dolayısıyla birr kazâyı geri çevirir; ayrıca ömrü de uzatır.²⁴⁸

Konumuz olan hadîs-i şerifte bir hasr/kasr üslubu olduğunu dile getiren Hâdimî "Sadaka belâyı giderir ve ömrü uzatır". "Sadaka ve sıla-i rahim memleketleri mamur eder, ömürleri uzatır" şeklindeki hadislerin içeriklerinde yer alan sadakanın belâyı gidermesi, ömrü uzatması, memleketleri mamur etmesi ve sıla-i rahimin memleketleri mamur etmesi, ömürleri uzatması türünden hususların kazânın geri çevrilmesi anlamını barındırdığını, bu sebeple de konumuz olan hadiste bulunan kazâyı ancak dua geri çevirir ve ömrü ancak iyilik artırır şekillerindeki hasr/kasr üzerine, görünümde bir şüphe oluşturduklarını, fakat duâ ve birr mutlak iyilik kabilinden değerlendirildiğinde yine mutlak iyilik kapsamına giren sadaka ve sıla-i rahimle bu cihetten aynı statüde yer almakla, hasrın geçersiz, hükümsüz kaldığına dair varsayılan şüphenin geçersiz hale geleceği tesbitinde bulunmaktadır. Ayrıca hadiste yer alan birr ve duâ ifadeleri arasında şu şekilde bir bağlantı kurmaktadır: İlletin (sebebin) ma'lûlüne (neticesine) atfı türünden bir atıf ilişkisi olabilir. Duâ kazâyı geri çevirir; çünkü duâ aynı zamanda iyiliktir (hasene). Dolayısıyla duâ mutlak anlamda bir iyilik (hasene) olarak kazâyı geri çevirir. İyilik (illet) kazâyı (ölüm kazâsını) geri çevirdiğinden dolayı duâ (ma'lûl) da mutlak iyilik olması cihetiyle kazâyı geri çevirmektedir.²⁴⁹

Konu bağlamında Mu'tezile'nin görüşlerini de değerlendiren Hâdimî, risâlede önce söz konusu hadisi mantık formu şeklinde ele almaktadır. Buna göre;

1. Kıyas:

Duâ iyiliktir (suğrâ: küçük öncül)
(Her) iyilik kazâyı geri çevirir (kübrâ:
büyük öncül)
O halde duâ kazâyı geri çevirir (netice)

2. Kıyas:

İyilik ömrü uzatır (suğrâ)
Ömrü uzatan her şey kazâyı geri çevirir
(kübrâ)
O halde iyilik kazâyı geri çevirir (netice)

²⁴⁸ el-Hâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 263a.

²⁴⁹ el-Hâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 263a.

Hadisin birinci kısmı, her iki öncülü de matvî²⁵⁰ olan bir kıyasın neticesinden ibarettir. Birinci kıyasta sadece netice zikredilmiş olup küçük ve büyük öncül ise matvî, yani gizli/örtük halde bulunup ifadede yer almamaktadır. Hadisin ikinci kısmı ise, büyük öncülü ve neticesi matvî olan bir kıyasın suğrâsından ibarettir. Diğer taraftan Hâdimî'ye göre ikinci kıyasın suğrâsı (iyilik ömrü uzatır) aynı zamanda birinci kıyasın kübrâsı (iyilik kazâyı geri çevirir) yerine geçer. Risâlede Hâdimî bu şekilde mantık ilmi bağlamında konuyu açıklamakta ve iyiliğin ömrü uzatmasının kazâyı geri çevirdiği anlamına geldiğini, iyiliğin kapsamı altına girmesi sebebiyle de duânın iyilik olarak düşünülebileceğini zikretmektedir.²⁵¹ Son olarak risâlede duânın faydası bağlamında Mu'tezile'nin görüşü değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Mu'tezile'nin bu konudaki görüşünün şu şekilde bir kıyas formuna dönüştürüldüğü görülmektedir:

"Duâların faydası olsaydı, kazânın değişmesi gerekirdi (birinci öncül)

Lâkin tâlî (kazânın değişmesinin gerekliliği) bâtıldır." (ikinci öncül)

O halde duâların faydası yoktur (zorunlu olarak çıkan netice)

Kıyası bu şekilde kuran Mu'tezile'ye göre bu ikisi arasında bir gereklilik/lüzum vardır. Yani kazânın değişmesi mümkün olmadığından duâların da faydası yoktur. Hâdimî, bu kıyasa âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara ilminde söz konusu olan muâraza (iddiaya karşı koyma) ve men' (engelleme) şeklindeki iki akıl yürütme ile itirazda bulunmaktadır. Muâraza ile Hâdimî, Mu'tezile'nin bu iddiasının zıddının doğruluğunu kanıtlama yoluyla doğrudan doğruya iddianın kendisini çürütmeye yönelmekte²⁵² ve bunu da hadisi delil getirerek hamlî/yüklemli kıyas yoluyla yapmaktadır.

"Duâ kazâyı geri çevirir

Kazâyı geri çeviren her şeyin bir faydası vardır

O halde duânın faydası vardır (zorunlu olarak çıkan netice) "

Hâdimî Mu'tezile'nin iddiasını reddetmek için ikinci kıyası da şöyle formüle etmektedir:

"Duâ, Resûlullah'tan hakkında "kazâyı ancak duâ geri çevirir" sözü vârid olan şeydir

Durumu böyle olan her şeyin bir faydası vardır

O halde duânın faydası vardır (zorunlu olarak çıkan netice)"²⁵³

Mu'tezile'nin iddiasına men' (engelleme)²⁵⁴ yöntemiyle de itiraz etmenin mümkün olduğunu iddia eden Hâdimî, burada Mu'tezile'nin kurduğu istisnâi (seçmeli) kıyasın öncüllerine itiraz yöneltmektedir. Birinci ve ikinci öncülle kastedilenin kapalı olduğunu tek tek ihtimaller üzerinde durarak ortaya koymaktadır. Ayrıca mülâzemetin de kabul edilemez olduğunu yani birinci hükmün ikinci hükmü gerektirmediğini, men'ine delil olarak getirdiği hadis ile mülâzemeti iptal ederek ispatlamış olmaktadır. Duânın kazâyı değiştirmesi hadis ile sâbit olduğu gibi, kazânın değişmesi meselesinden bağımsız olarak da duâlar müstecâbdır. Duânın kabul olması için kazânın değişmesi gerekir diye bir şart yoktur. Dolayısıyla Hâdimî, Mu'tezile'nin kurduğu istisnai kıyasın öncülünü de tâlîsini de tek tek değerlendirerek, her birinin zayıf ve delile muhtaç oluşunu men' yöntemiyle de ortaya koymaktadır.²⁵⁵ Sonuç olarak Hâdimî söz konusu hadisi şerh ettiği bu risâlesinde diğer alanlarda olan vukûfiyeti yanı sıra mantık ilmini de yetkin bir şekilde kullanarak her dönemde tartışılan duâ-kazâ/kader; ömür-birr ilişkisini kelâm, felsefe belâgat ve mantık açısından değerlendirmektedir.

²⁵⁰ Matvî kıyas: "İfadede eksik fakat zihinde tam olan bir kıyasır". Bk. Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 144; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2013), 182-184.

²⁵¹ el-Hâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 263a.

²⁵² Yusuf Şevki Yavuz, "Münâzara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/576.

²⁵³ Bk. el-Hâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 263a.

²⁵⁴ Men' yönteminde öne sürülen iddiaya delil istenir veya delilin öncüllerine karşı gelinir. Bk. Yavuz, "Münâzara", 31/576.

²⁵⁵ el-Hâdimî, *Risâle fi'l-kazâ* (Hasan Hüsnü Paşa, 70), 263a.

Sonuç

İslâm düşüncesinde özellikle de kelâm tarihinde tartışılan ve farklı görüşler öne sürülen meselelerden biri de kazâ ve kader inancının yansımalarından olan duâ-kazâ/kader ilişkisi ve iyiliklerle ömrün uzayıp uzamayacağı meselesidir. XVIII. yüzyılda yaşamış olan Ebû Saîd el-Hâdimî, bu konu bağlamında bir risâle kaleme almıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla el-Hâdimî'ye ait bu risâlenin farklı adlarla kayıtlı dört nüshası bulunmaktadır. Risâlede konu bir hadis bağlamında ele alındığından çalışmada "Risâle lâ yeruddu'l-kazâ illa'd-duâ" ismi tercih edilmiştir. Diğer taraftan Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa koleksiyonunda kayıtlı nüsha müellifin sağlığında (müellifin vefatından 13 yıl önce) 1162 yılında istinsah edildiğinden bu nüsha esas alınarak risâle tahkik edilmiş ve metnin inşası İSAM tahkikli neşir esasları kılavuzu doğrultusunda yapılmıştır.

Risâlenin çerçevesini "kazâyı ancak duâ geri çevirir ve ömrü de ancak iyilik uzatır" hadisi belirlemektedir. Hâdimî risâlesinde duâ-kazâ/kader ve ömür- birr ilişkisi bağlamında kelâm, felsefe, belâgat ve mantık ilimlerinin yöntem ve usullerini kullanarak hadisi yorumlamaktadır. Risâlenin özgün tarafı meseleyi kelâmî-felsefî boyutta ele almasının yanı sıra söz konusu hadisin farklı açılardan nasıl değerlendirilebileceğini ortaya koymasıdır. Hâdimî risâleye hadiste yer alan kazâ/kader, duâ, ömür ve birr kavramlarının detaylı bir tahlilini yaparak başlamaktadır. Hadisteki her bir kelimeyi ele alırken, onları tanımlamakla yetinmemekte, âdeta bütün yönleriyle şerh etmektedir. Aynı şekilde bu kavramlarla ilişkili kavramları da tek tek değerlendirmektedir. Örneğin ömür kavramını ele alırken, ecel, an, zaman, hayat ve ruh kavramlarını açıklamakta ve bu kavramlar ekseninde artma ve eksilme meselesine farklı ve özgün açıklamalar getirmektedir. Bu bağlamda değindiği ma'dûm-mevcûd ilişkisinde Fârâbî ve İbn Sînâ'dan beslendiği görülmektedir. Diğer taraftan hadisi şerh ederken klasik mantığı yoğun bir şekilde kullanmakta ve Mu'tezile'nin konuyla ilgili itirazlarına mantık ile âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara ilimlerinin yöntemleri doğrultusunda cevaplar vermektedir. Netice itibarıyla Hâdimî, güncelliğini günümüzde de devam ettiren duâ-kazâ/kader ve ömür-birr ilişkisini bir hadis çerçevesinde farklı ilimlerden istifade ederek şerh etmekte ve hadislerin kelâmî ve felsefî tartışmalar bağlamında yorumlanabileceğinin örneğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça | References

- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Seybânî. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Aka, Hüseyin. *Ebû Saîd Hâdimî ve Akâid Konularına Yaklaşımı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Altaytaş, Muhammed. "İslâm İnancı Açısından Çağımızda İnsanın Kaderi ve Özgürlüğü Meselesine Bir Bakış", *Kelâm Araştırmaları* 13/1 (2015) 23-59.
- Aydın, Mehmet. *Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Bekiroğlu, Harun. "Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'nin Hâşiye 'alâ Tefsîri Sûreti'l-İhlâs li-İbni Sînâ Adlı Hâşiyesinin Tahkik ve Tahlili". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 35 (2017), 71-125. <https://doi.org/10.26570/isad.329963>
- Bekiroğlu, Harun. "Mantığın Bir Tefsir Yöntemi Olarak Kullanılması: Muhammed Hâdimî'nin Enfâl Sûresi'nin 23. Âyetini Tefsiri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015), 51-81.
- Bekiroğlu, Harun. "Muhammed Hâdimî'nin Enfâl Sûresinin Tefsiri Hakkında Risâlesinin Tahkikli Neşri". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/4 (2016), 97-116.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Şahîhu'l-Buhârî*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2011.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Ebusuûd Efendi. *Ebusuûd Tefsiri*. çev. Ali Akın. 12 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2006.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 10. Basım, 2013.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü'l-Erbâin fî usûli'd-dîn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Hâdimî, Ebû Saîd. *Risâle alâ kaoli'n-nebî (a. s.) lâ yeruddu'l-kazâ'*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 15 Hk 949/19.
- Hâdimî, Ebû Saîd. *Risâle fi'l-kazâ' ve'l-ķader*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 70.
- i
- Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed. *Tarikat-ı Muhammediyye Şerhi: Berîka*. çev. Bedreddin Çetiner vd. 5 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1989.

- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd Ebû Abdullah el-Ğazvîni. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kâhire: İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.
- İpşirli, Mehmet. "Huzur Dersleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/441-444. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kahraman, Abdullah. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. 5 Cilt. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Karacan, Murat. "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Âlimi Hâdimî'nin İnsan Fiillerine Dair Bir Risâlesi Tercüme ve Tahlil". *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*. ed. Osman Demir vd. 239-265. İstanbul: İSAR Yayınları, 2017.
- Kesteli. *Hâşiyetü'l-Kestelî alâ Şerhi'l-'Akâid, (Hayâlî'nin Hâşiyesi ve onun üzerine Bihîştî'nin Hâşiyesiyle birlikte)*. Dersâadet: Matbaa-i Osmaniye, 1313.
- Kızılkaya, Ramazan. *Ebû Saîd Muhammed Hâdimî*. Konya: Kelebek Basın Yayın, 2008.
- Koca, Ferhat. "Mecaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/220-221. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Koçak, Muhammet. "Kur'an ve Hadislere Göre 'Kalem' Kavramı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014), 297-328.
- Kütahyalı, Ahmed Âsım Efendi. "İrade-i Cüz'iyeye Risâlesi". çev. Mehmet Fatih Soysal. *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi III*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Miras, Kamil. *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. haz. Mücteba Uğur -M. Cemal Sofuoğlu. 13 Cilt. Ankara: Emel Matbaacılık, 5. Basım, 1980.
- Muhyiddin İbnü'l-Arabî. *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. çev. Ahmed Avni Konuk. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Muslu, Ramazan. "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Nakşibendilik Risâlesi'nin Tahlili". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 197-220.
- Nisâbüri, Muhammed b. Abdullah el-Hâkim. *el-Müstedrek ala's-Şahîhayn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 5. Basım, 1986.
- Özer, Hasan. "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) Hayatı ve Eserleri". *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2017), 459-491.
- Sâbûnî, Nureddin. *Mâtürîdiyye Akâidi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

Sarıkaya, Yaşar. *Ebû Saîd el-Hâdimî: Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

Semerkindî, Hakîm. *es-Sevâdü'l-a'zam*. İstanbul: Mektebetü Yasin, 2012.

Soysal, Mehmet Fatih. "Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi'nin (ö. 1305/1888) el-Mebâhisü'd-Defîniyye fî Hakki'l-Îrâdeti'l-Cüz'iyye Adlı Eserinin Neşri". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 31-68.

Soysal, Mehmet Fatih. Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi'nin el-Mebâhisü'd-Defîniyye fî Hakki'l-Îrâdeti'l-Cüz'iyye Adlı Eserinin Tahlili. *Din Felsefesi Açısından Mâtürîdî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi III*. der. Recep Alpyağlı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihuddin Muştafa el-Kocevî. *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ tefsiri'l-Kaçı el-Beydâvî*. nşr. Muhammed Abdülkadir Şahin. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.

Şimşek, Halil İbrahim. *Muhammed Hâdimî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. Konya: SADAV Yayınları, 2010.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Aḥmed. *el-Mu'cemü'l-Evsaf*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415.

Taftâzânî. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 1991.

Taşçı Yıldırım, Emine. "18. Asır Osmanlı Düşüncesinde Bir İbn Sînâ Şârihi: Ebû Saîd Hâdimî ve İhlâs Süresi Hâşiyesi". *Dini Araştırmalar* 18/47 (2015), 198-220.

Teftâzânî, Sa'deddin. *el-Makâsüd Kelâm İlminin Maksatları*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Tunç, Cihat. "Ecel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/380-382. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Uḡaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *eđ-Đu'afâ'ü'l-kebîr*. *Abdülmu'tî Emîn Kal'acî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts. thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Adem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/356-357. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

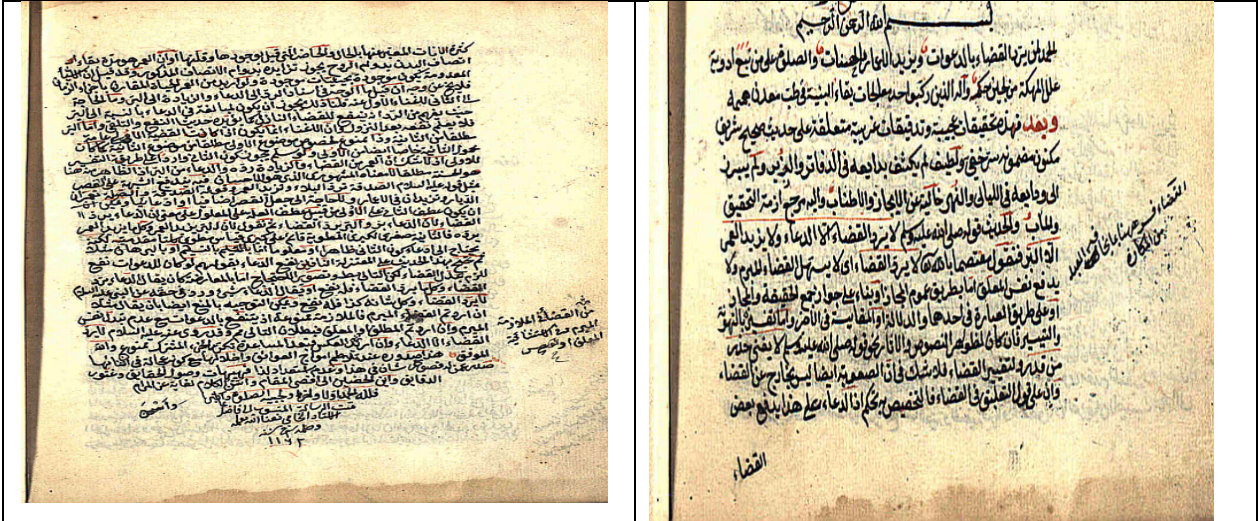
Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Münâzara". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/576-577. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

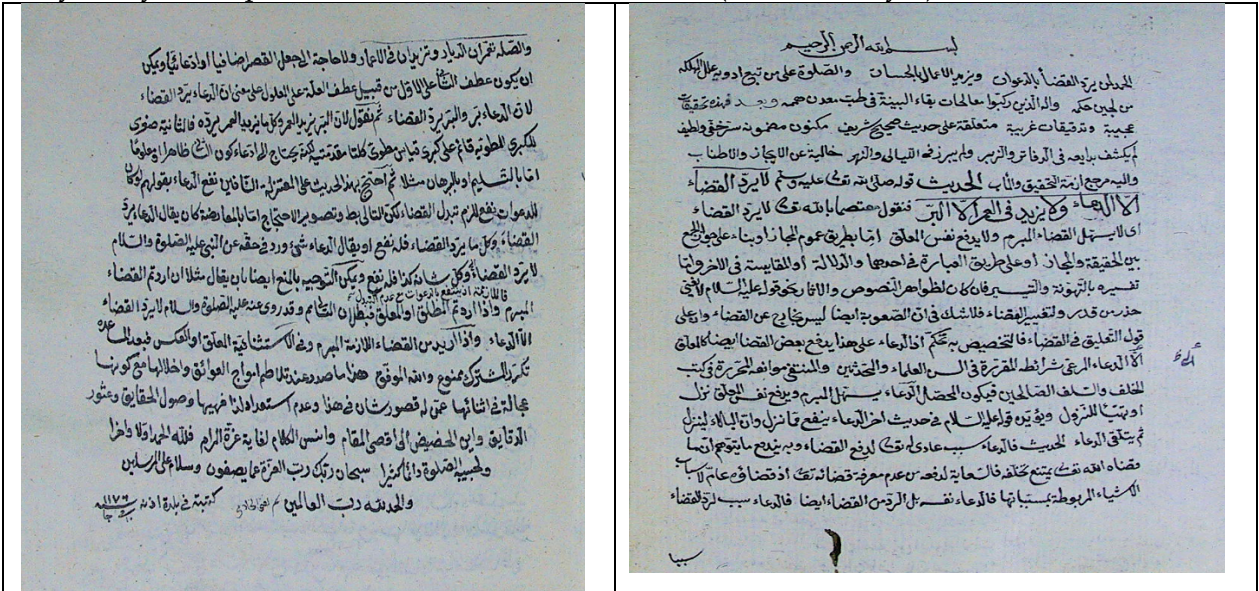
Yayla, Mustafa. "Hâdimî, Ebû Saîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/24-26. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

[http://www.isam.org.tr/documents/dosyalar/pdf/ISAM Tahkikli Nesir Esaslari.pdf](http://www.isam.org.tr/documents/dosyalar/pdf/ISAM_Tahkikli_Nesir_Esaslar.pdf). "İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu". 27 Mart 2021

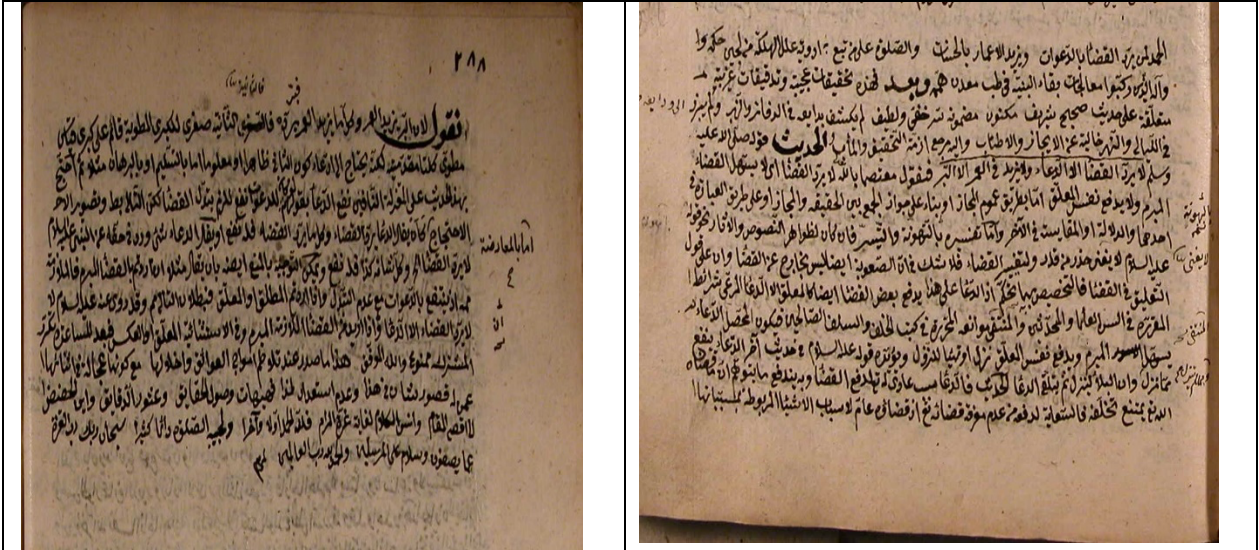
Ekler

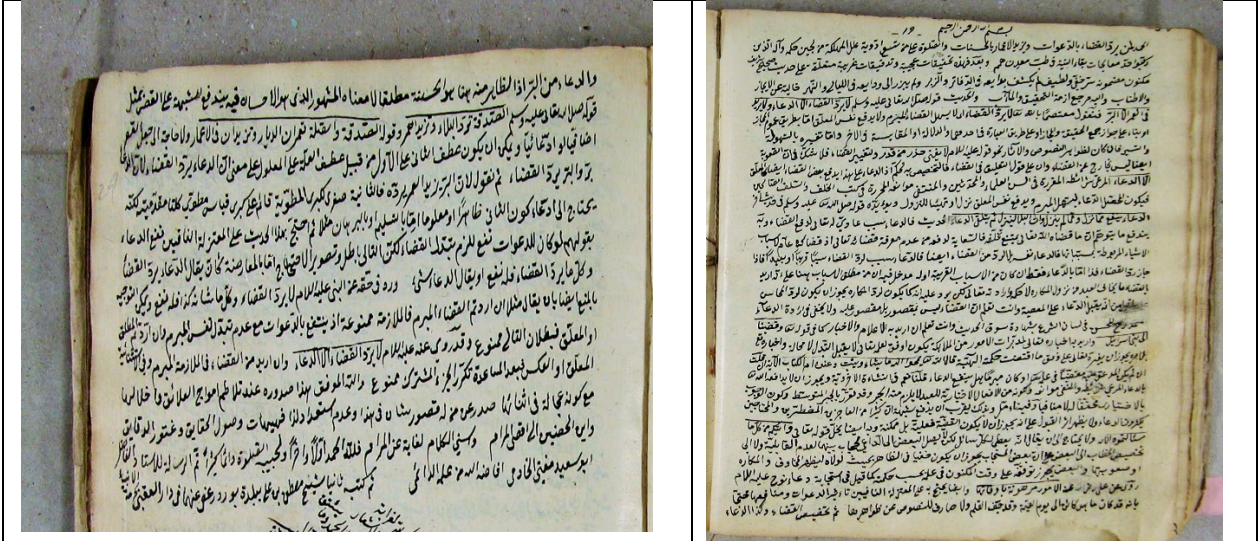
Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, Nr: 70, (ilk ve son sayfa)

Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi koleksiyonunda Nr: 1017, (ilk ve son sayfa)

Konya Karatay Yusufaga Kütüphanesi (Demirbaş No: 42 Yu 4893/62), (ilk ve son sayfa)

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi (Demirbaş No: 15 Hk 949/19), (ilk ve son sayfa)

Fâik, Debrelî Vildan. "Nahl/16 Sûresinin 90. Ayetinin Tefsiri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/2 (2006), 135-147.

Özel, Mustafa. "Mustafa Rüşdî'nin Nahl Sûresi 90. Âyetin Tefsirinin Tahkiki". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/2 (2019), 115-132.